[illegible]ગ્રન્થમાળા
ષષ્ઠ સુમન.

श्री पुरुषोत्तमजीनो प्राकट्योत्सव

संवत् १९८२.

मुद्रक
ગોવિન્દજી ડાહ્યાભાઇ નાયક
અનાવિલ બન્ધુ મુદ્રણાલય,
બરાનપુરી ભાગળ-સુરત.

प्रकाशक
ઉજમશી બાપુભાઇ બી. એ.
પુષ્ટિસુધા કાર્યાલય,
ધંધુકા.

सङ्ग्राहक
પ્રોફેસર ગોવિન્દલાલ હરિગોવિન્દ ભટ્ટ એમ. એ.
કૉલેજ, વડોદરા.

मूल्य
०-२-०

મુદ્ર્યમાણ સામ્પ્રદાયિક ગ્રન્થો.

૧. સરશ્મિ ભાષ્યપ્રકાશ.

૨. સપ્રદીપ અણુભાષ્ય દ્વિતીય સ્તબક.

૩. સવિવરણ અણુભાષ્ય.

૪ શ્રીમદ્ભાગવતસુબોધિની તૃતીય સ્કન્ધ.

૫. સર્વસાહિત્યસમેત જન્મપ્રકરણ.

૬. સર્વસાહિત્યસમેત તત્ત્વદીપનિબન્ધ.

૭. કઠોપનિષદ્.

૮. શ્રીસુબોધિન્યુત્તરાર્ધ.

૯. અણુભાષ્યાનુવાદ.

૧૦. વિદ્વન્મંડન.

૧૧. પ્રહસ્ત.

૧૨. પંડિત કરભિંદિપાલ, ઈત્યાદિ.

શ્રીપુરુષ ત્તમજીનો કટ્યોત્સવ.

સંવત્ ૧૯૮૨.

પ્રાકટ્યોત્સવમાં કાર્ય.

શ્રીપુરુષોત્તમમંડલના આશ્રય નીચે દશદિગન્તવિજયી શ્રીગોસ્વામી શ્રીપુરુષોત્તમજીના પ્રાકટ્યોત્સવનિમિત્તે રવિવાર તા. ૧૯-૯-૨૬ને દિને મુંબઇના માધવબાગમાં એક પ્રસિદ્ધ સભા મલી હતી, જે વેલાએ ડેક્કન કૉલેજના સંસ્કૃતના વ્યાખ્યાતા પ્રો. મગ્નલાલ ગણપતિરામ શાસ્ત્રી એમ. એ. એ "શ્રીપુરુષોત્તમજીની અદ્વિતીય વિદ્વત્તા"નું નિરૂપણ કરવા સાથે અન્ય વક્તાઓએ શ્રીપુરુષોત્તમજીના જીવનચરિત્ર વિષે વિવેચન કર્યું હતું. આ પ્રસંગે પ્રો. શાસ્ત્રીની શ્રીપુષ્ટિસંપ્રદાય અને વૈષ્ણવો પ્રતિ અનેકવિધ સેવાઓએ આકૃષ્ટ ઉક્ત મંડલના આશ્રય નીચે ગટ્ટુલાલજીના મન્દિરમાં પ્રતિસપ્તાહ મલતા વર્ગોમાં અધ્યયનકર્તાઓ તરફથી તેમને સમ્માનપત્ર તથા સુવર્ણપદક અર્પણ કરવાનો પણ સમારંભ કરવામાં આવ્યો હતો.

પ્રમુખસ્થાન.

પ્રારમ્ભમાં કીર્તનાનન્તર પરમભગવદીય ધીરજલાલ વ્રજદાસ સાંકલીઆ પ્લીડરની દરખાસ્તથી અને પરમવૈષ્ણવ જમનાદાસ કાનજી બી. એ. ના ટેકાથી શ્રીપુરુષોત્તમજીનો પ્રાકટ્યોત્સવ ઉજવવા મલેલી સભાનું પ્રમુખસ્થાન શાસ્ત્રીજીએ તાલીઓના અવાજ વચ્ચે સ્વીકારતાં જણાવ્યું હતું કે 'આપની ઇચ્છાને અધીન થઈને આ સ્થાન મેં લીધું છે. ગયે વર્ષે આપણે આ જ સ્થાને મલ્યા હતા તે વેલાએ અત્રે સાંપ્રદાયિક પુસ્તકોના સંગ્રહનું પ્રદર્શન કર્યું હતું, તેવું આ વર્ષે આપણે કર્યું નથી, પરન્તુ તેથી આગલ વધીને સુદૃઢ કાર્ય કર્યું છે. ગયે વર્ષે મારી વિનીત સૂચનાનો સ્વીકાર કરીને આ આપણું શ્રીપુરુષોત્તમમંડલ સ્થપાયું હતું, જેની પ્રવૃત્તિ સમગ્ર વર્ષમાં સન્તોષકારક રહી છે. પ્રકૃત વર્ષે આપણા મંડલની પ્રવૃત્તિ ક્યી દિશામાં થઈ તદ્વિષયક વિવેચન વૈષ્ણવમાન્ય તેલીવાલાને કરવાને હવે જણાવીશ.

વૈ. મૂલચંદ્ર તુલસીદાસ તેલીવાલા વકીલ હાઇકોર્ટે જણાવ્યું કે—

માન્યવર પ્રમુખ અને ભાગ્યવાન્ વૈષ્ણવો,

શ્રીપુરુષોત્તમમંડલની ગત વર્ષની પ્રવૃત્તિ વિષે વૈ. તલીવાલા.

આજે આપણે શ્રીપુરુષોત્તમમંડલના આશ્રય નીચે મલ્યા છીએ. ગોસ્વામી શ્રીપુરુષોત્તમજીમહારાજનું નામ આપણા સંપ્રદાયમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. શ્રીમહાપ્રભુજી (શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી) અને શ્રીવિઠ્ઠલનાથજી પછી એક વિદ્વાન્ તરીકે સંપ્રદાયમાં કોઇનો પણ પ્રભાવ પડ્યો હોય તો તે શ્રીપુરુષોત્તમજીનો છે. તેમનો આપણા ઉપર મહાન્ ઉપકાર છે. તેમનું વક્તવ્ય સચોટ છે. તેમણે પોતાના આયુષ્યના ૪૦ વર્ષ સુરતમાં શ્રીબાલકૃષ્ણજીની સેવામાં ગાલ્યાં, અને ત્યાં તેમ જ ડુમસમાં રહીને અનેક ગ્રંથો સિદ્ધ કર્યા. તેમના તે ગ્રંથો સંપ્રદાયનાઓને તથા તેની બહારનાઓને ચકિત કરી નાખે તેવા છે. તેમનું વૈદુષ્ય-વિદ્વતા-જ્ઞાન-અદ્વિતીય ગણી શકાય. સ્મરણ નામાવશેષ કે શુકવત્ ન રહે, પણ તેમનું સ્મરણ સતત્ રહે, તેથી આ મંડલની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. શ્રીપુરુષોત્તમજીના ગ્રંથો વિદ્વાનોનાં પણ માનમર્દન કરે તેવા છે. એ ગ્રંથો સહસા સમજમાં આવે તેવા નથી, પણ તે આપણને સહુને સહેલાઈથી સમજાય તે રીતે શાસ્ત્રીજીએ તેના અધ્યાપનનો આરંભ કરેલો છે હું હવે આ મંડલદ્વારા ગત વર્ષે ક્યા ગ્રંથો વંચાયા અને હાલ ક્યા ક્યા ગ્રન્થોનું વાચન ચાલુ છે તે જણાવીશ. પ્રથમ આપણે શ્રીપુરુષોત્તમજીનો 'બહિર્મુખમુખધ્વંસવાદ' ગ્રંથ લઈ એના ત્રણે વિભાગનું સાંગોપાંગ વાચન કર્યું, એ પછી આપણે શ્રીવલ્લભા-

ચાર્યજીનો સુપ્રસિદ્ધ વાદગ્રંથ 'પત્રાવલંબન' શ્રીપુરુષોત્તમજીની ટીકા સાથે વાંચ્યો. એ ગ્રંથનું નામ દરેક વૈષ્ણવને પરિચિત છે. શ્રીવલ્લભાખ્યાનમાં 'પત્રાવલંબને પંડિત જીત્યા ગજમાયિકમત શતખંડ' પંક્તિઓ સર્વના સ્મરણમાં હશે. તેના અધ્યયન પછી શાસ્ત્રીજીએ એનો સાર પણ આપણને નિવેદિત કર્યો. એ ગ્રંથનું શ્રીપુરુષોત્તમજીની ટીકા સાથે ગત વર્ષે ભગવદીય ભાઈ રણછોડદાસ વરજીવનદાસે મુદ્રણ પણ કરાવ્યું છે, આ ગ્રંથાનન્તર 'પ્રપઞ્ચસંસારભેદ'નું પણ વાચન થઈ ગયું છે. વર્ગમાં વાચવામાં આવેલો અને અદ્યાપિ વંચાતો ગ્રન્થ 'માંડૂક્યોપનિષદ્' છે. શાંકરો દશ ઉપનિષદોને પ્રાચીન જણાવે છે, તેમાં પણ સામાન્ય વાચકવર્ગને વિશેષતઃ માયાવાદ દેખાતો નથી. શંકરાચાર્ય પોતાના ગુરુ ગોવિંદના પણ ગુરુ ગૌડપાદની માણ્ડૂક્યોપનિષત્ પરની કારિકાનો આશ્રય લઈને જણાવે છે કે તેમાં માયાવાદ નિરૂપવામાં આવ્યો છે, તેથી શ્રીપુરુષોત્તમજીએ એ ઉપનિષદ્ અને ગૌડપાદકારિકા પર દીપિકા કરીને એવું સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે માંડુક્યોપનિષદ્‌માં કે તે પરની ગૌડપાદની કારિકામાં પણ માયાવાદ નહિ પણ બ્રહ્મવાદ છે. સંપ્રદાયના આકર ગ્રંથો સમજવાની ઇચ્છા હોય તેમને માટે 'અણુભાષ્યાદિ' વાચવામાં આવે છે. હાલ આનંદમયાધિકરણ વંચાય છે. ત્રિસૂત્રીપરનું ભાષ્ય વંચાયા પછી તે પરની શ્રીકૃષ્ણચંદ્રજીની 'ભાવપ્રકાશિકાવૃત્તિ' પણ વાચવામાં આવી હતી. આ વૃત્તિમાં શ્રીપુરુષોત્તમજીના 'ભાષ્યપ્રકાશ' અને 'અણુભાષ્ય' ઉભયનો ઉત્તમ સાર આપેલો છે. સંપ્રદાયનું અસ્તિત્વ રક્ષવું હોય તો તે શ્રીપુરુષોત્તમજીની શ્રેણીથી રક્ષાશે. પ્રભુ વરણ કરે તો જ ભાવનાત્મક અધિકારનું ગ્રહણ થઈ શકે, પણ સામાન્ય જનસમાજનું અવલંબન તો પ્રમાણપદ્ધતિ પર જ હોઈ શકે. શ્રીપુરુષોત્તમજીના નામમાત્રનો પરિચય નહિ પરન્તુ એમના ગ્રન્થોનું સાંગોપાંગ અધ્યયન કરીને તે દ્વારા સદાચાર સંપ્રદાયમાં પ્રવર્તાવવાનો આ મંડલનો સદુદ્દેશ છે. શ્રીપુરુષોત્તમજીના ગ્રંથોના અધ્યયનથી અને તેમાંથી ફલિત થતા સદાચારના સેવનથી પ્રમાણનિષ્ઠા થયા પછી ક્યારેક કોઇક અધિકારીને પ્રમેયમાં પણ નિષ્ઠા થાય અને તે દ્વારા શ્રીગોકુલેશ શ્રીહરિરાયજી આદિએ ઉપદિષ્ટ આચાર્યશ્રીનું પ્રમેય પણ સ્ફુરે. આ રીતે પ્રમાણ અને પ્રમેયપદ્ધતિ ઉભયની સંગતિ છે. બીજો જે ગ્રંથ વંચાય છે તે શ્રીસુબોધિનીજી છે. શ્રીસુબોધિનીજીમાં દશમસ્કંધ મૂર્ધન્ય છે. તેમાં પણ વેણુગીત પરમસુંદર છે. શ્રીપદ્મનાભદાસજીએ ગાયું છે કે 'વેણુગીત ઓર યુગલગીતકી રસબરખા બરખાઈ,' અર્થાત્ પદ્મનાભદાસજીના સમયમાં પણ વેણુગીતનાં અને યુગલગીતનાં શ્રીસુબોધિનીજી ઉત્તમોત્તમ છે એમ વૈષ્ણવોનો અનુભવ હતો. વેણુગીતમાં પ્રભુના અલૌકિક રસાત્મક સ્વરૂપનો જે આંતર અનુભવ શ્રીગોપીજનોએ કરેલો તેનું નિરૂપણ વ્યાસજીએ કર્યું છે, અને તેનું ઉદ્‌ઘાટન શ્રીમહાપ્રભુજીએ શ્રીસુબોધિનીજીમાં કર્યું છે, અને શ્રીપુરુષોત્તમજીએ પ્રમાણપદ્ધતિનું અવલંબન કરીને રસનિષ્પત્તિપ્રકાર સવિસ્તર નિરૂપિત કર્યો છે. શ્રીસુબોધિનીજી સકલ સાહિત્ય સાથે શાસ્ત્રીજી વાંચે છે, અને સરલતાથી સમજાવે છે. આ સરલતાનું કારણ ભગવદીય સોની રણછોડભાઈ છે. તેમણે તે સાહિત્ય પોતાનાં માતૃશ્રીના સ્મરણાર્થે છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. સંપ્રદાયમાં વિદ્યા પ્રતિની આ અભિરુચિ જોતાં મંડલની એક વર્ષની પ્રવૃત્તિ ખેદ દર્શાવનારી નહિ પરન્તુ સંતોષકારક લેખાવી જોઇએ. જો હાલની આપણી એ પ્રવૃત્તિ પ્રભુકૃપાએ ચાલુ રહી તો તે બીજ થોડા સમયમાં વૃક્ષરૂપે ઉગી તેનાં સુંદર ફલ સંપ્રદાયને અને વૈષ્ણવોને પ્રાપ્ત થશે.

વૈ. વાડીલાલના વિચારો.

તદનંતર વૈ. વાડીલાલ નગીનદાસ શાહ પ્લીડરે જણાવ્યું કે શ્રીપુરુષોત્તમજીની વિદ્વત્તા એવી તો અગાધ છે કે તેઓશ્રીના ગ્રંથોમાં મારો ચંચૂપાત ન હોવાથી હું તે વિષે પરિચય કરાવી શકું તેમ નથી, પરન્તુ શ્રીમહાપ્રભુજીની કૃપાથી જેમને તેના અધ્યયનનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે તેમનો નિઃસંશય નિશ્ચય થયો હશે કે સંપ્રદાય પ્રતિ નિન્દકોના આક્ષેપો નિર્મૂલ છે, તેના નિરાસ માટે

આપણને કોઇ પણ નવ્ય પ્રયાસની આવશ્યકતા નથી. આપણી ઉપર દયા કરીને શ્રીમહાપ્રભુજી શ્રીગુસાંઇજી શ્રીગોકુલેશ શ્રીહરિરાયજી શ્રીપુરુષોત્તમજી પ્રભૃતિ મહતી ગ્રંથરૂપા સામગ્રી મૂકી ગયા છે, પરન્તુ ખેદની તો વાર્તા એ છે કે તે જોવાનો પણ આપણને-વૈષ્ણવોને-કે ગુરુવર્ગને **પણ** અવકાશ નથી! મુંબઈમાં વૈષ્ણવોની વસતિ ત્રણ લાખની છે. શાસ્ત્રીજી ગાંઠનું દ્રવ્ય ખર્ચી આપણને એ ગ્રંથોનો લાભ આપવાને દર અઠવાડીએ પુનાથી અને ભરુચથી પણ અત્રે આવે છે, પણ ૫૦-૬૦ વૈષ્ણવો પણ ભાગ્યે જ તેનો લાભ લે છે. આચાર્યશ્રીએ અને પ્રાચીન આચાર્યવંશ્યોએ મહાન્ ગ્રંથો લખવા પાછળ જે શ્રમ લીધો છે તેની આપણને દરકાર નથી, કદર નથી. યત્રપર્યન્ત આ સ્થિતિ રહેશે તત્રપર્યન્ત આપણા પ્રતિ આક્ષેપોનો નિરાસ નહિ અપાય. 'બહિર્મુખમુખધ્વંસવાદ' 'પંડિતકરભિન્દિપાલ' વગેરે ગ્રંથો જોઇએ નહિ તો **'ઢોરપુરી ખાઇ બેસનારા' જ** ગણાઈએ. લોક તો જેવું જોશે તેવું જ કહેશે. એ ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કરવાનો તથા તે ભણવાભણાવવાનો જેમના પર ભાર છે, અને જેમનું તે કર્તવ્ય છે, તેમને શ્રીમહાપ્રભુજીની કૃપાથી તે સુઝશે નહિ તત્રપર્યન્ત સંપ્રદાયનો ઉદય થશે નહિ. શ્રીપુરુષોત્તમજીના સમયમાં પણ પારમ્પરિક વાચનાદિ બંધ પડી જતાં શ્રીપુરુષોત્તમજીને **'संप्रदाये निवृत्ते'** શબ્દ ભાષ્યપ્રકાશના ઉપસંહારમાં લખવા પડ્યા. તે વખતે પણ વિદ્યાના વિરોધીઓ તેઓશ્રીને 'વેદપશુ'ના નામથી ઓલખાવતા, તેથી કરીને એમ સમજવાનું નથી કે પુષ્ટિમાર્ગને વિદ્યા સાથે વૈર છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં આપણે શ્રીપુરુષોત્તમની સેવા અને ગુણગાન કરવાનાં છે. શ્રીપુરુષોત્તમ ભગવાન્ જ્ઞાન વૈરાગ્ય વીર્ય ઐશ્વર્ય યશ અને શ્રી એમ છ ગુણે સંપન્ન છે, અને તેથી આપણે તેમને પરિપૂર્ણ માનીએ છીએ, તો તેમના સેવક જ્ઞાન પ્રતિ વૈરકર્તા ક્યાંથી હોય? આચાર્યશ્રી આદિએ જે જ્ઞાનસામગ્રી પ્રસિદ્ધ કરી છે તેનો જ વિસ્તાર શ્રીપુરુષોત્તમજીએ કર્યો છે. તેઓશ્રીએ અણુભાષ્યનો વિસ્તાર તે પરની 'પ્રકાશ' નામની ટીકા કરીને કર્યો છે, અને તે ઉભયે પર શ્રીયોગિગોપેશ્વરજીની 'રશ્મિ' નામની ટીકા છે. આચાર્યજીનો એવો એક પણ ગ્રંથ નથી કે જે પર શ્રીપુરુષોત્તમજીની ટીકા ન હોય. જે ગ્રંથ પર તેમની ટીકા ન હોય તે ગ્રંથ શ્રીઆચાર્યજીનો ન હોવાના સન્દેહને ક્વચિદ્ અવકાશ મલી શકે છે, અર્થાત્ શ્રીપુરુષોત્તમજીએ આચાર્યશ્રીના યાવન્માત્ર ગ્રંથ પર ટીકા કરી છે, સંપ્રદાયના સેવાપ્રકારાદિ પ્રતિ આક્ષેપોનો પણ નિરાસ કર્યો છે. શ્રીપુરુષોત્તમજીના વૈદુષ્ય-વિદ્વત્તા-વિષે વિશેષતઃ પરિચય આપણને શાસ્ત્રીજી કરાવશે, પરન્તુ શ્રીઆચાર્યશ્રીની કૃપાથી આપણા વૈષ્ણવભાઈઓને અને આચાર્યવંશ્યોને આ ગ્રંથોના સંરક્ષણની અને સભાષાંતર પ્રસિદ્ધિ સાથે અધ્યયનની તથા અધ્યાપનની સદ્બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થતાં સદાચાર પ્રવર્તતાં જ્ઞાનશૂન્યતા સ્વતઃ જ નિર્મૂલ થઈ જશે.

લોકોપકારનું કાર્ય જ્યાંથી અટક્યું ત્યાંથી તે ચાલુ રાખવાનો ઉદ્દેશ મંડલે કયી રીતે પાર પાડ્યો તે વિષે કેટલુંક વિવેચન કરી ગ્રંથપ્રસિદ્ધિ અને અધ્યયનાધ્યાપન ઉપર રા. સાંગાણીએ ભાર મેલ્યો હતો.

સનાતની સાંગાણીના વક્તવ્યનો સાર.

પ્રમુખ શાસ્ત્રીજીના ભાષણનો સાર

મંડલની પ્રવૃત્તિઓની અનેકવિધતા દર્શાવતાં ગોસ્વામી શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજની અદ્વિતીય વિદ્વત્તાનાં તેમણે રચેલા અનેકાનેક ગ્રંથોમાંથી પ્રમાણો શાસ્ત્રીજીએ આપ્યાં હતાં, અને જણાવ્યું હતું કે એમની વિદ્વતા પ્રતિપક્ષીઓને પણ સ્વીકારવી પડે તેવી છે. વિશેષમાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે મુંબાઈસરકારના કેળવણી ખાતા તરફથી મુદ્રિત 'અણુભાષ્ય'ના ઉપોદ્ઘાતમાં શ્રીપુરુષોત્તમજીના પ્રકાશ વિષે લખતાં તે મુદ્રણનું કાર્ય-જેમના હસ્તક હતું અને જેઓ સ્માર્ત છે તે-શ્રીધર શાસ્ત્રી પાઠકને પણ સ્વીકારવું પડ્યું છે કે પોતાના ગ્રંથોમા પ્રત્તિસૂત્ર જેવી સમીક્ષા શ્રીપુરુષોત્તમજીએ કરી છે તેવી અન્ય કોઇએ પણ કરી નથી. સમાપ્તિમાં તેમણે ગોસ્વામી મહારાજોને અને વૈષ્ણવો-

ને તે ગ્રંથોનું અધ્યયન કરવા અને સર્વથી પ્રથમ સાનુવાદ પ્રકાશ[1] પ્રસિદ્ધ કરવાની ભલામણ કરી હતી.

સમ્માનપત્ર આપવાનો સમારંભ.

અનન્તર ઉકત સભાનું વિસર્જન થઈને શાસ્ત્રીજીને સમ્માનપત્ર અને સુવર્ણ પદક આપવાની સભા મળી હતી. વૈ. જગજીવનદાસ ગોવર્ધનદાસની દરખાસ્ત અને વૈ. જમનાદાસ કાનજીના ટેકાથી આ સભાનું પ્રમુખસ્થાન માધવબાગવાળા શેઠ ધર્મદાસ ત્રિભુવનદાસે લીધું હતું. વૈ. મૂલચંદ્ર તેલીવાલાએ શાસ્ત્રીજીને એનાયત કરવાનું માનપત્ર-જે સંસ્કૃતમાં લખાઈ સાટિન પર છપાયલું હતું અને જેમાં શાસ્ત્રીજીની સંપ્રદાયની અને વૈષ્ણવોની છેલ્લા ૪૨ વર્ષની સેવાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું હતું તે[2]—વાચી બતાવ્યું હતું. તેમ કરતાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે શાસ્ત્રીજી પોતાના અનેક આર્થિક લાભો છોડી પોતાને ખર્ચે અત્રે આવી આપણને પોતાના જ્ઞાનનો લાભ આપે છે તો તેના પ્રમાણમાં આ સમ્માનપત્ર અને પદક 'પત્રપુષ્પ' સમાન તેમણે લેખવાની પ્રાર્થના છે. મારી ઉપર તો શાસ્ત્રીજીના અનેક ઉપકારો છે. સંપ્રદાયના સાહિત્ય પ્રતિની મારી અભિરુચિ જ તેમના સત્સંગને આભારી છે. મારા પ્રથમ લગ્નસમયે આશીર્વાદમાં મને તેમણે 'અણુભાષ્ય' આપ્યું, તે મને ફલ્યું છે. શાસ્ત્રીજીમાં શાસ્ત્રિસ્કૂલ અને ગ્રેડ્યુએટસ્કૂલ બંનેનું સુયોગ્ય મિશ્રણ આપણે જોઈએ છીએ, જેનો લાભ સંપ્રદાયને અને આપણને હાલ પણ મલતો રહ્યો છે લક્ષ્મીરામ કૃષ્ણરામ ભટ્ટે સમ્માનપત્ર ગુજરાતીમાં સમજાવતાં શાસ્ત્રીજીની વિવિધ સેવાઓની પ્રશંસા કરી હતી. શાસ્ત્રીજીને સમ્માનપત્રનું તથા પદકનું અર્પણ કરતાં પ્રમુખ શેઠ ધર્મદાસે જણાવ્યું કે આજની આ સભાના પ્રમુખસ્થાને ગોસ્વામી બાલક બિરાજ્યા હોત તો તે વિશેષ ઉચિત થઈ પડત. શાસ્ત્રીજીએ પ્રત્યુપકાર માન્યા પછી કીર્તનાનન્તર સભાનું વિસર્જન થયું હતું.

શાસ્ત્રીજી મગનલાલ ગણપતિરામનું ભાષણ.

શ્રીપુરુષોત્તમજીની અદ્વિતીય વિદ્વત્તા.

શાસ્ત્રીજીએ પ્રારંભમાં શ્રીવેણુગીતના **बर्हापीडं नटवरवपुः** તથા **सौन्दर्यं निजहृदुत्थं प्रकटितं** શ્લોકથી મંગલાચરણકરણાનન્તર જણાવ્યું કે—

ભાગ્યવાન્ વૈષ્ણવો,

શ્રીપુરુષોત્તમજીના ચરિત્ર વિષે ગત વર્ષે એટલું બધું કથાયું છે કે તેનો અનુવાદ કરીને આપનો સમય પુનઃ લેવો અનુચિત થઈ પડશે, આથી તેઓશ્રીની કેવલ અનુપમ વિદ્વત્તાનો આપને આસ્વાદ કરાવવાને આજે અત્ર ઉપસ્થિત થયો છું.

વેદવેદાન્ત અને શ્રીપુરુષોત્તમજી.

આપણા પુષ્ટિમાર્ગ પ્રતિ કેટલાકોનો એવો આક્ષેપ છે કે તેમાં વેદને સ્થાન નથી, અથવા જેમ પ્રકાશની અને અંધકારની એકત્ર સહસ્થિતિ હોઈ શકે નહિ તેમ પુષ્ટિમાર્ગ અને વેદ ઉભય પરસ્પરવિરુદ્ધવસ્તુવેદક હોવાથી તે ઉભયની સંગતિ સંભવતી નથી. શ્રીપુરુષોત્તમજીએ સિદ્ધ કરી દર્શાવ્યું છે કે પુષ્ટિમાર્ગનો અને વેદનો પરસ્પર વિરોધ નથી, પરન્તુ જે એકમાં છે તે જ અન્યમાં

---

૧. અણુભાષ્યપ્રકાશના ગુર્જરાનુવાદનું મુદ્રણ નિજાશ્રયે કરવાની પ્રસન્નતા સુગૃહીતનામધેય તિલકાયિત શ્રીમદ્ગોવર્ધનલાલજીએ વૈ. રણછોડદાસભાઈ વરજીવન શ્રૉફના દ્વારા દર્શાવી છે એ સમુદ્ઘોષ કરતાં આનન્દ થાય છે.

૨. આ સમ્માનપત્ર અન્યત્ર સાનુવાદ મુદ્રિત છે.

પ્રકારભેદે છે. શ્રીમહાપ્રભુજીએ ગાયત્રી ઉપર ભાષ્ય રચીને તે દ્વારા સિદ્ધ કર્યું છે કે ગાયત્રીમાં બીજત્વે 'રાસલીલૈકતાત્પર્ય'નું જ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. તે જ વસ્તુની વિશેષતઃપ્રકાશક 'ગાયત્રીકારિકા' શ્રીગુસાંઇજીએ લખી છે, અને તે ઉપર શ્રીપુરુષોત્તમજીએ વિવરણ લખીને વિસ્તારથી ઊહાપોહ કરીને સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે વેદનો જ સાર પુષ્ટિમાર્ગ છે. આ 'ગાયત્રીભાષ્ય'ની તે ઉપરના સર્વ સાહિત્યે અને ગુર્જરાનુવાદે સહિત ત્રણ આવૃત્તિઓ પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ છે, તેથી જેમને તે વિષે જીજ્ઞાસાવિશેષ હોય તેમણે તે વાચીને સ્વનિશ્ચય કરી લેવો. ઉપનિષદ્માં પણ ગાયત્રીગીત બ્રહ્મવાદનું જ નિરૂપણ છે. આપણા પ્રતિ ઉપનિષદ્વિષયક પણ એવો આક્ષેપ કરવામાં આવે છે કે શાંકરમાન્ય દશ મુખ્ય ઉપનિષદોમાં સામાન્યરીત્યા માયાવાદનું અને માંડૂક્યોપનિષદ્માં તો વિશેષતઃ માયાવાદનું જ નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે, આ ઉપનિષદ્ની શંકરાચાર્યના દાદાગુરુ–એટલે કે સન્યાસીઓ પરણતા ન હોવાથી તેમના ગુરુ ગોવિંદાચાર્યના પણ વિદ્યાગુરુ–ગૌડપાદાચાર્યે કારિકા લખેલી હોવાથી રા.તેલીવાલાએ જણાવ્યા પ્રમાણે શાંકરો આગ્રહપૂર્વક કહે છે કે ગૌડપાદની કારિકામાં માયાવાદ જીવબ્રહ્મવાદ અને નિરાકારબ્રહ્મવાદ નિરૂપ્યો છે, પરન્તુ શ્રીપુરુષોત્તમજીએ માંડૂક્યોપનિષદ્ની નિજ 'દીપિકા'માં ગૌડપાદની કારિકાનો અને શાંકરભાષ્યનો પરસ્પર વિરોધ દર્શાવીને એમ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે ગૌડપાદની કારિકાઓમાં પણ માયાવાદને સ્થાન નથી, પરન્તુ સર્વ ઉપનિષદો બ્રહ્મવાદનું જ નિરૂપણ કરે છે. આશ્રય બ્રહ્મ નીચું પડે અને આશ્રિત માયા તદુપરિ આરોહી નિજેચ્છાનુસાર બ્રહ્મને ભ્રમાવે છે એમ ઉપનિષદોનો આશય નથી, પરંતુ ઉપનિષદોનું બ્રહ્મ એવું છે કે જે માયાસદશ અનંત આશ્રિત શક્તિઓને સ્વાધીન રાખીને લીલાએ પરિણમે છે. 'માંડૂક્ય' ઉપનિષત્ સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવતી 'નૃસિંહતાપનીય' ઉપનિષત્ છે. આ ઉભય ઉપનિષદ્માં તુરીયાનું નિરૂપણ છે, તેથી 'નૃસિંહતાપનીય' ઉપર પણ શ્રીપુરુષોત્તમજીએ 'દીપિકા' દીપાવી દર્શાવ્યું છે કે તેમાં પણ માયાવાદનો ગંધ નથી. શાસ્ત્રીજી રમાનાથે આ ઉભયે ઉપનિષદોની દીપિકાઓ મુદ્રિત કરી છે. આ વિના 'બ્રહ્મોપનિષદર્થસંગ્રહ' તથા 'કૈવલ્યોપનિષદર્થસંગ્રહ' પણ પુષ્ટિભક્તિસુધામાં મુદ્રિત છે. શ્રીપુરુષોત્તમજીની અન્ય પણ કૃતિનો ઉપન્યાસ વારંવાર દૃષ્ટિપથ થાય છે, 'છાંદોગ્ય'ની પણ આપશ્રીની દીપિકા છે, અર્થાત્ પુષ્ટિમાર્ગનો સિદ્ધાન્ત ઉપનિષત્પ્રતિપાદ્ય છે કે તદ્વિરુદ્ધ છે તેનો મિથ્યાજલ્પ નહિ કરતાં આ સાહિત્યનું અધ્યયન કરીને પુષ્ટિમાર્ગમાં વેદનો વિરોધ છે કે સ્વારસ્ય છે તેની તુલના કરવી વાસ્તવિક થઈ પડશે.

ગીતાજી અને શ્રીપુરુષોત્તમજી.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની પિતૃવ્યશ્રીવ્રજરાજકૃત 'અમૃતતરંગિણી'ના પ્રારમ્ભમાં અને અન્તમાં તુલનાત્મક લેખ લખીને સિદ્ધ કર્યું છે કે દ્વિતીય ગીતાપ્રસ્થાનમાં પણ પુષ્ટિમાર્ગ જ પ્રધાનત્વે ઉપદિષ્ટ છે, શ્રીપુરુષોત્તમજીના પિતૃવ્ય શ્રીવ્રજરાજજીએ ગીતોપરિ 'અમૃતતરંગિણી' નામની ટીકા લખી છે તેના આરમ્ભમાં મર્મમય ઉપોદ્ઘાત લખીને શ્રીગીતાજીનું પણ પરમતાત્પર્ય પુષ્ટિમાર્ગમાં જ છે એમ સર્વ મતનો ઉપન્યાસ અને સમીક્ષા કરીને જેમ શ્રીપુરુષોત્તમજીએ દર્શાવ્યું છે તેમ જ ગીતાના અન્તિમપ્રાય 'સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય' શ્લોક ઉપરના 'ન્યાસાદેશ'શ્લોકની શ્રીગુસાંઇજીની વિવૃતિ વિવરીને સ્પષ્ટ સિદ્ધ કર્યું છે કે ગીતાનું પણ પર્યવસાન પુષ્ટિમાર્ગમાં જ છે. આ ગીતાટીકા પં રત્નગોપાલભટ્ટજીએ પચિસેક વર્ષપર શ્રીપુરુષોત્તમજીના નામથી કાશીમાં મુદ્રિત કરી હતી.

મીમાંસા અને શ્રીપુરુષોત્તમજી.

શ્રીપુરુષોત્તમજીએ પૂર્વમીમાંસાના પ્રાપ્ય 'ભાવાર્થપાદભાષ્ય'નું પણ વિવરણ કર્યું છે. અમે પૂર્વ, અમે ઉત્તર, અમે પ્રાચીન, અમે અર્વાચીન, અમે પ્રાચ્ય અમે નવ્ય, એમ પૂર્વમીમાંસાનો અને ઉત્તરમીમાંસાનો વેદાર્થત્વે પ્રાદુર્ભાવ થયો છે. પૂર્વ વિના ઉત્તરનો

સંભવ નથી, તેમ જ પૂર્વ પણ ઉત્તરની અપેક્ષા રાખે છે. જેમ મીમાંસામાં પૂર્વ અને ઉત્તર ભેદ છે તેમ શુદ્ધાદ્વૈતબ્રહ્મવાદમાં પણ 'સાંપ્રદાયિક' અને 'નવ્ય' એમ બે શાખા છે, તેમાં 'નવ્ય'નો આરંભ શ્રીપુરુષોત્તમજીથી થાય છે. વ્યાકરણ, ન્યાય, વૈશેષિક સાંખ્ય, યોગ, અલંકાર એ સર્વમાં પણ સંપ્રદાય અને નવ્ય એમ ભેદ સુપ્રસિદ્ધ જ છે. પૂર્વમીમાંસાના દ્વિતીયાધ્યાયના પ્રથમ 'ભાવાર્થ પાદ'ના ભાષ્યનું વિવરણ કરીને ભટ્ટમતથી અને પ્રભાકરમતથી સ્વસિદ્ધાન્તની ભિન્નતા દર્શાવીને ભાટ્ટો ભૂલ્યા પ્રભાકરો પ્રસમર્યા એમ સ્પષ્ટ કર્યું છે. ઉત્તરમીમાંસા ઉપર પણ શ્રીપુરુષોત્તમજીએ ગ્રંથત્રયી પ્રસિદ્ધ કરી છે. અધિકારણમાલામાં પ્રત્યેક અધિકરણનો સાર આપ્યો છે, તેમાં પણ સંશયબીજનો અને સંગતિનો પ્રકાર કોઇ પણ ટીકાકાર શ્રીપુરુષોત્તમજીવદ્ નિરૂપતા નથી. 'ભાવપ્રકાશિકા'-નામની બ્રહ્મસૂત્રવૃત્તિ શ્રીપુરુષોત્તમજીના વિદ્યાગુરુ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રજીએ પ્રથમ આરંભેલી તેની પણ સશુદ્ધિવૃદ્ધિ સમાપ્તિ તો શ્રીપુરુષોત્તમજીએ જ કરી, પરંતુ શ્રીપુરુષોત્તમજીની પ્રતિષ્ઠા–અને તેથી કરીને સકલ સંપ્રદાયની પણ પ્રતિષ્ઠા–'અણુભાષ્યપ્રકાશ' નામનો તેમનો ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથ સિદ્ધ કરે છે. આ મહાગ્રંથમાં અણુભાષ્યના વ્યાખ્યાનમાત્રથી સંતોષ ન માનતાં પ્રત્યધિકરણને અંતે પ્રાપ્ત સર્વ ભાષ્યનો ઉપન્યાસ અને સમીક્ષા કરીને શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના અર્થની સરલતા અને સ્વાભાવિકતા શ્રીપુરુષોત્તમજીએ સિદ્ધ કરી આપી છે, અને તેથી જે જે દેશમાં અને જે જે કાલમાં બ્રહ્મસૂત્રનું અધ્યયન થાય છે અને થશે તેની સંપૂર્તિ આ 'ભાષ્યપ્રકાશ' વિના કદાપિ થઈ શકશે જ નહિ. આ 'પ્રકાશ'નામનો ગ્રંથ માત્ર 'ચાર દિવાલ' વચ્ચે જ વંચાય તેવો નથી. પરંતુ તત્ત્વજીજ્ઞાસુમાત્રે તેનો સમાશ્રય કર્યા વિના ગત્યન્તર જ નથી. સરકારી કેળવણીખાતા તરફથી પ્રસિદ્ધ થતી બોમ્બે સંસ્કૃત સિરિઝમાં 'અણુભાષ્ય' ના પ્રકાશક મારા સન્મિત્ર વે. શા. સં. પાઠકશાસ્ત્રી મુક્તકંઠે સ્વીકાર કરે છે કે બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર પ્રકાશ જેવા ગ્રંથનું દર્શન અદ્યાપિ પંડિતોને[1] થયું નથી. આ પાઠકશાસ્ત્રી આરૂઢસ્માર્ત શાંકર વિદ્વાન્ છે, અને તે પંડિત શ્રીપુરુષોત્તમજી વિષે જે અભિપ્રાય પ્રકટ ઉચ્ચારે છે, તેથી શ્રીપુરુષોત્તમજીની વિદ્વત્તાનું ભાન આપને કાંઇક અંશે થશે એમ હું માનું છું, કારણકે 'પ્રકાશ' માં શાસ્ત્રાર્થ અધ્યાયાર્થ પાદાર્થ અધિકરણાર્થ સૂત્રાર્થ અને અક્ષરાર્થ એવી તો નિપુણતાથી સંગતિપૂર્વક દર્શાવ્યા છે કે બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરના ગ્રંથોમાં 'પ્રકાશ' સદૈવ અદ્વિતીય જ રહેશે. આપણા સંપ્રદાયમાં શ્રીનૃસિંહની, શ્રીવામનની અને શ્રીરામચંદ્રજીની એમ ત્રણ જયન્તી સ્વીકારાય છે. શ્રીકૃષ્ણ તો સાક્ષાદ્ અવતારી હોવાથી તેમનો પ્રાદુર્ભાવોત્સવ મનાય છે અને તે જ પ્રકારે શ્રીમદાચાર્યચરણનો પણ પ્રાદુર્ભાવમહોત્સવ સ્વીકારાય છે. અંગી શ્રીમહાપ્રભુજીમાં અંગભૂત તેમના શુદ્ધ વંશમાત્રનો સમાવેશ થઈ જવાથી ભિન્નભિન્ન જયન્તીનો અવકાશ જ પુષ્ટિમાર્ગમાં નથી, તથાપિ આવતે વર્ષે આ શ્રીપુરુષોત્તમજીના ઉત્સવાર્થે આપણે મલીએ તત્પ્રાક્ શ્રીપુરુષોત્તમજીના આ ઉત્તમોત્તમ 'પ્રકાશ' ગ્રંથમાંથી એક પણ પાદનું ભાષાંતર કોઇ ધનિક ગોસ્વામી વા વૈષ્ણવ કરાવીને 'ભાષ્યપ્રકાશ'નું અધ્યયન આપણને સુગમ કરી આપે એવી આશા હું અત્ર સવિનય દર્શાવું તો તે અસ્થાને નહિ ગણાય. આ યુગ અધ્યયનાધ્યાપનનો છે. ભાડુતી શાસ્ત્રીઓ ઉપર વિશ્વાસ રાખીને બેસી રહેવાનો હવે સમય રહ્યો નથી.

શ્રીમદ્ભાગવત અને શ્રીપુરુષોત્તમજી.

વેદ ગીતા અને સૂત્ર ઉપર શ્રીપુરુષોત્તમજીના સાહિત્યવિષયક કાંઇ જ્ઞાન આપ સર્વને પ્રાપ્ત થયું, હવે ચતુર્થ પ્રસ્થાન શ્રીમદ્ભાગવત ઉપર શ્રીપુરુષોત્તમજીએ જે સાહિત્ય રચ્યું છે તે વિષે હું કાંઇક કહું છું. બીજા વૈદાન્તિકો શ્રીમદ્ભાગવતને ચતુર્થપ્રસ્થાનત્વે સ્વીકારતા નથી, તેથી 'શ્રીમદ્ભાગવતવિષયકશંકાનિરાસવાદ'નામનો ગ્રંથ લખીને શ્રીમદ્ભાગવતની ચતુર્થ પ્રસ્થાનત્વે યોગ્યતા શ્રીપુરુષોત્તમ-

---

૧ एतादृशो ग्रन्थः पण्डितैरदृष्टचरः। ઉપોદ્ઘાત, પત્ર ૪૫.

જીએ સાધી છે. શ્રીમદ્‌ભાગવતના સપ્ત અર્થમાંથી ચતુષ્ટયી શ્રીમહાપ્રભુજીના 'તત્ત્વદીપનિબંધ'માં, અને શિષ્ટા અર્થત્રયી શ્રીમદ્‌ભાગવતોપરિ તેમના 'શ્રીસુબોધિની'નામના ભાષ્યમાં નિરૂપી છે. 'તત્ત્વદીપનિબંધ'ના 'પ્રકાશ' ઉપર શ્રીપુરુષોત્તમજીએ 'આવરણભંગ' નામની ટીકા પંચમ સ્કંધપર્યંત કરીને 'પ્રકાશ'ના અભાવમાં ષષ્ઠ સ્કંધથી સમાપ્તિપર્યંત શ્રીમદાચાર્યજીના 'ભાગવતાર્થનિબંધ' ઉપર 'યોજના' નામની ટીકા શ્રીપુરુષોત્તમજીએ કરીને નિબંધનું વાચન સરલ કરી આપ્યું છે. શ્રીસુબોધિનીજીના પ્રથમ દ્વિતીય તૃતીય દશમ અને એકાદશના ચાર અધ્યાય ઉપર પણ શ્રીપુરુષોત્તમજીના 'પ્રકાશ' વિના મૂલ ગ્રંથનું યથાર્થ જ્ઞાન અશક્યપ્રાય છે. શ્રીમદ્‌ભાગવત ઉપરનું શ્રીમદાચાર્યનું ભાષ્ય યદ્યપિ 'શ્રીસુબોધિની' કહેવાય છે, તથાપિ તેનો આશય અતીવ ગંભીર હોવાથી તે 'પ્રકાશ'ના અભાવમાં તો વસ્તુતઃ દુર્બોધિની જ રહે છે. આ પ્રકારે વેદ ગીતા સૂત્ર અને ભાગવતપર્યંતના ચારે પ્રસ્થાન ઉપર શ્રીપુરુષોત્તમજીનો પરિશ્રમ આપણા ઉપકારને અર્થે જે થયો છે તેનું સાફલ્ય તો ત્યારે જ કે જ્યારે આપણે તેનો આસ્વાદ લઈએ અને અન્ય સર્વને પણ લેવરાવીએ. હું આપને અત્ર સ્મરણ કરાવું કે આપણો સંપ્રદાય ભોગનો સર્વથા નથી તો તે ક્ષન્તવ્ય લેખશો.

સ્વતન્ત્ર પ્રકરણગ્રંથો અને શ્રીપુરુષોત્તમજી.

સ્વતંત્ર પ્રકરણ ગ્રંથો ઉપર પણ શ્રીપુરુષોત્તમજીનું સાહિત્ય ન્યૂન નથી. તેમની ષોડશ ગ્રંથ ઉપરની વિવૃતિઓ ભાઇ તેલીવાલાએ પ્રસિદ્ધ કરી છે. એવી વિવૃતિ વિના **નમામિ યમુનામહમ**નું પણ અર્થજ્ઞાન અશક્યપ્રાય છે. આ સર્વ ગ્રંથોની શૈલી પ્રમાણમાર્ગીય હોવાથી અન્ય સાંપ્રદાયિકોને પણ આપણા સિદ્ધાંતનું જ્ઞાન શ્રીપુરુષોત્તમજીના ગ્રંથોથી જેવું સરલ થઈ જાય છે તેવું અન્ય કોઇની પણ ટીકાથી થઈ શકતું નથી એમ કહેવામાં લેશમાત્ર અતિશયોક્તિ નથી. આપણા શ્રીપુષ્ટિસંપ્રદાયમાં જેમ સેવ્યસ્વરૂપ યુગલ છે, જેમ કોઇક કોલેજોમાં પ્રિન્સિપલ Joint હોય છે, તેમ શુદ્ધાદ્વૈત બ્રહ્મવાદમાં ભાષ્યકારનું પણ યુગલ છે, ભાષ્યકાર joint છે, અર્થાત્ 'અણુભાષ્ય'ના શિષ્ટ ૧॥ અધ્યાયનું ભાષ્ય શ્રીમદાચાર્યના દ્વિતીય કુમાર શ્રીવિઠ્ઠલેશ્વરચરણે કર્યું છે, તેથી સંપ્રદાયમાં શ્રીવિઠ્ઠલેશ્વરચરણ પણ ભાષ્યકારત્વે 'આચાર્ય' લેખાય છે, આથી શ્રીપુરુષોત્તમજીએ શ્રીવિઠ્ઠલેશ્વરચરણના 'વિદ્વન્મંડન' 'ભક્તિહંસ' ઇત્યાદિ ગ્રંથોપરિ 'સુવર્ણસૂત્ર' અને તીર્થ ' તેમ જ 'વિવેક' ઇત્યાદિ ટીકાગ્રંથો રચ્યા છે. 'ભક્તિહંસ' ઉપર શ્રીરઘુનાથજીની 'ભક્તિતરંગિણી' વિવૃતિ ઉપર જેમ શ્રીપુરુષોત્તમજીએ 'તીર્થ' અને 'વિવેક' એમ ટીકાદ્વયી રચી તેમ જ શ્રીગુંસાઈજીના 'વલ્લભાષ્ટક' ની શ્રીગોકુલનાથજીની ' વિવૃતિ ' ઉપર પણ ટીકા રચીને શ્રીગુંસાઇજીના સપ્ત બાલકો પ્રતિ પણ નિજ આદર દર્શાવીને જગદ્‌ને દર્શાવી આપ્યું છે કે શ્રીવિઠ્ઠલેશ્વરના પુત્રો પણ સુયોગ્ય જ હતા.

સ્વતંત્ર વાદગ્રંથો.

અત્રપર્યંત મેં શ્રીપુરુષોત્તમજીના ટીકાગ્રંથો વિષે કહ્યું. હવે શ્રીપુરુષોત્તમજીના સ્વતંત્ર ગ્રંથો વિષે બેઅક્ષર કહું છું, **अंशो नानाव्यपदेशात्** સૂત્રમાં જીવને બ્રહ્મનો અંશ કથ્યો અને ભાષ્યમાં તેમ જ પ્રકાશમાં જીવનું અંશત્વ સ્ફુટ કર્યું તથાપિ વક્તવ્યવિશેષ હોવાથી પ્રકરણત્વે શ્રીપુરુષોત્તમજીએ વાદગ્રન્થ કરીને સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતના કઠિન ભાગનું સ્પષ્ટીકરણ વાદિપ્રતિવાદિન્યાયે કરી આપ્યું છે. આવા વાદગ્રંથમાંથી માત્ર કેટલાકનું જ મુદ્રણ 'વાદાવલિ'માં તો થયલું છે. 'પ્રહસ્ત' 'પંડિતકરભિન્દિપાલ' ઇત્યાદિ વાદગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થવાના છે. આ કોટિના ગ્રન્થોમાં ઉત્તમોત્તમ ગ્રન્થ 'પ્રસ્થાનરત્નાકર' છે. 'સર્વદર્શનસંગ્રહ'માં પ્રત્યેક દર્શનનો પૃથક્ત્વે સાર આપવામાં આવ્યો છે, જ્યારે 'પ્રસ્થાનરત્નાકર'માં પ્રમાણ પ્રમેય સાધન અને ફલ એમ ચતુર્ધા વિષયભેદે વસ્તુવિચાર થયલો છે. અનંત-

કૃષ્ણપંડિત આ વાદગ્રન્થ વાંચે અને એ ગ્રન્થના જેવો બીજો એક પણ ગ્રન્થ કોઇ પણ સંપ્રદાયના સાહિત્યમાં છે એમ જો સિદ્ધ કરી આપે તો તેનું અસ્ત્ર અને મારી સ્મશ્રુ, આ કહેવાનો આશય એટલોજ છે કે આવા સુનિપુણ ગ્રન્થો આપણા સંપ્રદાયમાં વિદ્યમાન છે તથાપિ અધ્યયનાધ્યાપન બહુ શિથિલ થઈ જવાથી તેનો ઉચિત લાભ કોઇ લેતું નથી. લીલાવદ્ જેમ જ્ઞાન પણ દશપ્રકારક છે એવું અન્ય કયા સંપ્રદાયમાં પ્રસિદ્ધ છે? માત્ર 'પ્રસ્થાનરત્નકાર'ને જ સંપ્રદાયનો પ્રતિનિધિગ્રંથ માનીને કેવલ તેનું જ પરિશીલન કરવામાં આવે તો બહુ જ સ્વલ્પ સમયમાં સર્વ આસ્તિકનાસ્તિક દર્શનનું સલક્ષણપ્રમાણક જ્ઞાન સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે, તેથી જેમને 'અણુભાષ્યપ્રકાશ' વિચારવાનો અવકાશ ન હોય તેમણે પણ આ 'પ્રસ્થાનરત્નાકર' ગ્રન્થ વાંચવાજેટલો તો અવકાશ પ્રાપ્ત કરવો ઉચિત જ છે, કારણ કે સાંપ્રદાયિક ગ્રન્થોમાં પ્રથમ સ્થાન 'પ્રકાશ'ને અને દ્વિતીય જ સ્થાન આ 'પ્રસ્થાનરત્નાકર'ને છે. 'પ્રકાશ'નું મૂલ્ય પઞ્ચવિંશતિ મુદ્રિકા છે, જ્યારે 'પ્રસ્થાન-રત્નાકર'નું મૂલ્ય માત્ર અર્ધમુદ્રિકા છે. આથી સાધારણસ્થિતિનો પણ જીજ્ઞાસુ આ ગ્રન્થ પ્રાપ્ત કરીને ધારે તો તે ઉત્તમ ગ્રંથસ્થ વિજ્ઞાનનો લાભ પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે. અત્રપર્યંત શ્રીપુરુષોત્તમજીના ટીકાગ્રન્થ અને સ્વતંત્રગ્રન્થનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું, અને પ્રમાણગ્રંથની સંખ્યા અને વ્યાપકતા પ્રદર્શિત કરી. હવે શ્રીપુરુષોત્તમજીના ગ્રન્થમાં વૈદુષ્યનો જે સમુત્કર્ષ પ્રતીત થાય છે તેનું કાંઇક નિરૂપણ કરું છું કે જેથી શ્રીપુરુષોત્તમજીનું વૈદુષ્ય–વિદ્વત્તા–અદ્વિતીયછે એમ આપ સર્વનો નિશ્ચય થાય.

મતદર્શનોની તુલનાત્મક સમીક્ષા.

પ્રમાણવિચાર.

પ્રમાણપ્રમેયસાધન અને ફલથી ગ્રન્થકારનું વૈદુષ્ય–વિદ્વત્તા–નિર્ણીત થઈ શકે છે. ચાર્વાક કેવલ પ્રત્યક્ષને જ પ્રમાણ માનેછે, અને તેનું પ્રમેય પ્રત્યક્ષગમ્ય જ હોવાથી, યદ્યપિ ચાર્વાક બૃહસ્પતિનો અવતાર ગણાય છે તથાપિ, આપણા અંતઃકરણમાં તેના સિદ્ધાન્ત વિષે આદર થઈ શકતો નથી. ચાર્વાકનો કોઇ પણ મૂલ ગ્રન્થ યદ્યપિ અદ્યાપિ ઉપલબ્ધ થયો નથી, તથાપિ 'સર્વદર્શનસંગ્રહાદિ' માં તે મતનો ઉપન્યાસ સંતોષકારક હોવાથી ચાર્વાક મત વિષે આપણને પર્યાપ્ત જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. પરંતુ પ્રત્યક્ષપ્રમાણની ગતિ ક્યાંપર્યંત હોઈ શકે? ચાર્વાકને આથી પૃથ્વ્યાદિ મહાભૂત-પર્યંતના જ્ઞાનમાં જ સંતોષ માની લેવો પડયો. બૌદ્ધે પ્રત્યક્ષપ્રમાણમા અનુમાનપ્રમાણની પૂર્તિ કરી અને પ્રમેય પણ બુદ્ધિપર્યંત સ્વીકાર્યું, તથાપિ પરમાત્મપર્યંત ગતિ કરવાને તે દર્શનમાં કાંઈ પણ સામગ્રી નથી. સાંખ્યદર્શનમાં યદ્યપિ તૃતીય શબ્દપ્રમાણ સ્વીકારાયું, તથાપિ તે શબ્દપ્રમાણનું સ્થાન પ્રત્યક્ષની અને અનુમાનની નીચે હોવાથી **श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्** ઇત્યાદિ બ્રહ્મસૂત્ર વાંચવાથી આપણને જે આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે તે સાંખ્યદર્શનમાં થઈ શકતો નથી, તેનું પ્રમેય પણ પ્રકૃતિપુરુષપર્યંત જ હોવાથી સાક્ષાદ્બ્રહ્મપર્યંત તે દર્શન પણ ગમન કરી શકતું નથી. પ્રત્યક્ષથી અને અનુમાનથી શબ્દપ્રમાણ શ્રેષ્ઠ છે એટલું જ નહિ પરંતુ પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન પણ નિગમ-ને અનુકૂલ હોય તો જ પ્રત્યક્ષાદિનો પ્રમાણત્વે અંગીકાર શુદ્ધાદ્વૈતબ્રહ્મવાદગ્રંથોમાં છે, અને તેથી **'वेदो नारायणः साक्षाद्' 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति'** ઇત્યાદિનું અવલંબન શુદ્ધાદ્વૈત બ્રહ્મવાદમાં અક્ષરશઃ થાય છે. પ્રત્યક્ષાદિના પ્રામાણ્યને અર્થે અંતઃ-કરણ શુદ્ધસત્ત્વસ્વરૂપ વસુદેવાત્મક થઈ જવું જોઇએ. બુદ્ધિતત્ત્વ શુદ્ધ ન હોય તત્રપર્યન્ત પ્રમાણમાં અપ્રમાણની અને અપ્રમાણમાં પ્રમાણની ભ્રાંતિ પણ સંભવે છે. સાક્ષાદ્ બૃહસ્પતિ સાક્ષાદ્ બુદ્ધાવતાર સાક્ષાદ્ ઋષભાવતાર અને સાક્ષાત્ કપિલાવતાર પણ જો વેદથી વિરુદ્ધ અણુમાત્ર પણ આજ્ઞા કરે તો તે મતનો અંગીકાર આર્યાવર્તમાં થઈ શકતો નથી. આ દૃષ્ટિબિંદુથી

જોતાં આર્યાવર્તત્વનું લક્ષણ નિગમાનુસારિત્વ છે. 'પ્રસ્થાનરત્નાકર' ગ્રંથના આરંભના ૫૦ પત્રપર્યન્ત પ્રમાણની જે પરીક્ષા શ્રીપુરુષોત્તમજીએ કરી છે તેનું અવગાહન કરવાથી પ્રમાણતઃ શ્રીપુરુષોત્તમજીનું આસ્તિક વૈદુષ્ય-વિદ્વત્તા-અદ્વિતીય છે એમ નિશ્ચિત થઈ જાય છે.

પ્રમેયવિચાર.

હવે પ્રમેય પ્રતિ દૃષ્ટિ કરીએ, ઇતર દર્શનનું પ્રમેય મહાભૂત, દેહ ઇંદ્રિય પ્રાણ મન અહંકાર બુદ્ધિ ચિત્ત પ્રકૃતિ અથવા પુરુષ પર્યંત હોય છે, જ્યારે શુદ્ધાદ્વૈત બ્રહ્મવાદનું પ્રમેય એક જ અદ્વિતીય બ્રહ્મ છે. આથી **ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत्, सर्वं शून्यम्, सर्वं दुःखम्, सर्वं तुच्छम्, सर्वं क्षणिकम्** ઇત્યાદિ પ્રમેયથી અતીવ વિલક્ષણ, પ્રકૃતિથી અને પુરુષથી પણ અતીવ વિચક્ષણ, **यदक्षरं वेदविदो वदन्ति** ઇત્યાદિમૂલક અક્ષરબ્રહ્મ શુદ્ધાદ્વૈત બ્રહ્મવાદનું પ્રમેય છે, અને આ બ્રહ્મ પણ અવિદ્યા માયા અદૃષ્ટ ઇત્યાદિથી અત્યંત વિનિર્મુક્ત છે. વેદપ્રતિપાદ્ય અક્ષરથી પણ અતીત પરબ્રહ્મની પણ પ્રાપ્તિનો પ્રકાર **ब्रह्मविदाप्नोति परम्** શ્રુત્યુક્ત દિશાએ શુદ્ધાદ્વૈત બ્રહ્મવાદે આદર્શો છે, તેથી વસ્તુતઃ આ બ્રહ્મવાદનું પ્રમેય કેવલ આનદાત્મક આનંદમય શુદ્ધ બ્રહ્મ છે.

સાધનવિચાર.

સાધનની દૃષ્ટિએ કેટલાંક દર્શન 'ઋણપૂર્વક ઘૃતપાન'નો ઉપદેશ કરે છે, કેટલાંક શારીર તપનો ઉપદેશ કરે છે, કેટલાંક અગ્નિહોત્રાદિનો ઉપદેશ કરે છે, કેટલાંક વિવેકાદિનો ઉપદેશ કરે છે, કેટલાંક યમ-નિયમાદિનો ઉપદેશ કરે છે, ત્યારે શુદ્ધાદ્વૈત બ્રહ્મવાદ નિષ્કામ કર્મ અખંડ શુદ્ધ અદ્વૈતજ્ઞાન, ઉપાસના, સાધનભકિત અને ફલભકિત એમ ક્રમ દર્શાવે છે, તેથી સાધનદષ્ટિએ પણ સકામથી ભિન્ન નિષ્કામ કર્મપૂર્વક તામસાદિ સગુણ જ્ઞાનથી ભિન્ન ગુણાતીત માહાત્મ્યજ્ઞાન અંગત્વે આ સિદ્ધાન્તમાં સ્વીકારવામાં આવે છે. માહાત્મ્યજ્ઞાન પણ પૂર્વાંગત્વે જ સ્વીકારવામાં આવે છે. માહાત્મ્યજ્ઞાન પણ પૂર્વાંગમાત્ર છે, અન્યથા ભણ્યો પણ ગણ્યો નહિ તેવું થાય, તેથી માહાત્મ્યજ્ઞાનમાત્રથી પણ સંતોષ નહિ માની લેતાં સુદૃઢ સર્વતોધિક સ્નેહ પ્રભુમાં ધારણ કરવાનો ઉપદેશ બ્રહ્મવાદ કરે છે, અર્થાત્ સાધનકક્ષાથી પણ શુદ્ધાદ્વૈત બ્રહ્મવાદમાં પ્રભુગામી સ્નેહનો ઉપદેશ હોવાથી આ દર્શન સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે.

ફલવિચાર.

ફલવિચારથી જોતાં પણ જ્યારે અન્ય દાર્શનિકો સ્વર્ગાદિ લોકમાં ગમન સ્વીકારે છે, અથવા દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિમાત્ર ફલત્વે સ્વીકારે છે, ત્યારે તેમ ન સ્વીકારતાં શુદ્ધાદ્વૈત બ્રહ્મવાદમાં કેવલ જ્ઞાનીનું બ્રહ્મમાં સાયુજ્ય સ્વીકાર્યું છે, જ્ઞાનિભક્તની તો અક્ષરાતીત પરતઃપર સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણની પ્રાપ્તિ '**ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्**' ઇત્યાદિ શ્રુત્યુક્ત માર્ગે સ્વીકારાઈ છે, અને કેવલ અનન્ય ભકતનો તો સદાસર્વદા શ્રીકૃષ્ણમાં ગોપીવદ્ વિહાર સ્વીકારાયો છે. જે દર્શનમાં વેદ જ મુખ્ય અરે કેવલ પ્રમાણ છે, જે દર્શનમાં અક્ષરબ્રહ્મથી પણ અતીત પરબ્રહ્મ પ્રમેય છે, જે દર્શનમાં જ્ઞાનોત્તર ભગવચ્ચરણૈકપ્રાપ્ય શુદ્ધ સ્નેહ સાધન છે, અને જે દર્શનમાં યથાક્રમ અક્ષરબ્રહ્મ વા પરબ્રહ્મ ફલ છે તે દર્શનની ઉત્તમતા અને તે ઉત્તમ દર્શનના ઉપપાદક શ્રીપુરુષોત્તમજીની અદ્વિતીય વિદ્વત્તા આપ સર્વેને પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થઈ શકે તેમ છે, તથાપિ કેટલાંક લક્ષણ નિરૂપીને હું મારા ભાષણનો ઉપસંહાર કરીશ.

બુદ્ધિની તીવ્ર વિશાલતા અને હૃદયની ગહનતા.

શ્રીપુરુષોત્તમજીની દૃષ્ટિ સંકુચિત નથી પરંતુ વિશાલ છે. કોઇક દર્શનમાં બુદ્ધિની વિશાલતા હોય છે તથાપિ હૃદયની ગહનતા હોતી નથી, પરન્તુ શ્રીપુરુષોત્તમજીના જ્ઞાનભક્તિગ્રંથોમાં બુદ્ધિની તીવ્રતા અને વિશાલતા અને હૃદયની ગહનતા અક્ષરે અક્ષરે પ્રતીત થાય છે. જે શ્રીપુરુષોત્તમજીએ સાંગોપાંગ વેદ્દભેદ પ્રામાણ્યત્વે સ્વીકાર્યો, તે શ્રીપુરુષોત્તમજીના અન્યનું

એક પત્રમાત્ર વાચવાથી અસંખ્ય શ્રુતિનો ઉપન્યાસ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, અર્થાત્ શ્રીપુરુષોત્તમજી શ્રુતિસંપન્ન હતા એટલું જ નહિ પરંતુ મન્વાદિસ્મૃતિ પણ શ્રુતિને જ અનુકૂલ હોવાથી શ્રીપુરુષોત્તમજીના ગ્રન્થોમાં વેદાનુકુલ મન્વાદિ સ્મૃતિનો પણ ઉપન્યાસ વારંવાર દૃષ્ટિગોચર થયા કરે છે. શ્રીપુરુષોત્તમજીનું સ્મૃતિમાં વદુષ્ય–વિદ્વતા–કેવલ 'દ્રવ્યશુદ્ધિ' ગ્રંથના વાચનથી કલી શકાય એમ છે, તેમાં આધુનિક લાદીપર લાગતી ચીની પ્રભૃતિનો પણ વિચાર પ્રમાણપૂર્વક કરવામાં આવ્યો છે! આ પ્રસ્તાવમાં શ્રીપુરુષોત્તમજી કેટલાક ગ્રન્થોનાં નામ આપે છે, જે ગ્રંથોનાં દર્શન મને પણ અદ્યાવધિ થયાં નથી.આપણે ત્યાં શ્રીમદ્‌ભાગવતનો સ્વીકાર ચતુર્થપ્રસ્થાનત્વે થયલો હોવાથી શ્રીપુરુષોત્તમજીના ગ્રંથોમાં વેદના ઉપબૃંહણ ઇતિહાસપુરાણનાં ઉપપુરાણનાં અને તંત્રોનાં પણ પ્રમાણનો ઉપન્યાસ એટલો જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આપણા સંપ્રદાયમાં જે સેવાપ્રકાર પ્રચલિત છે તે શ્રુતિમૂલક અને તંત્રમૂલક પણ હોવાથી શ્રીપુરુષોત્તમજી સાત્વતતંત્રમાં અત્યંત નિષ્ણાત હતા, અર્થાત્ શ્રીપુરુષોત્તમજીના ગ્રંથોમાં શ્રુતિના સ્મૃતિના ઇતિહાસપુરાણોપપુરાણના અને નારદપંચરાત્રાદિ તંત્રના પણ ઉપન્યાસ વારંવાર દૃષ્ટિપથ થાય છે. શુદ્ધાદ્વૈત બ્રહ્મવાદનો સમુત્કર્ષ શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ સિદ્ધ કરવાને પ્રવૃત્ત થયલા ઉપપાદક શ્રીપુરુષોત્તમજીના ગ્રન્થોમાં આસ્તિક નાસ્તિક ઉભયે દર્શનનો યથાર્થ ઉપન્યાસ હોય એમાં આશ્ચર્ય જ નથી.યદ્યપિ શ્રીપુરુષોત્તમજીના સમસ્ત ગ્રન્થો અદ્યાપિ ઉપલબ્ધ થયા નથી, તથાપિ આખ્યાયિકાથી તેમના ગ્રન્થોનું પૂર નવલક્ષશ્લોકજેટલું જણાય છે. આ શ્રીગોસ્વામી પુરુષોત્તમજી ઉષઃકાલમાં સ્નાનાદિક કરીને મંગલાથી રાજભોગપર્યંતની સેવા પહોંચીને સુરતથી અતિસમીપ દુર્વાસઃક્ષેત્રમાં(ડુમસમાં)બિરાજીને ગ્રન્થનિરીક્ષણ કરતા, અને સાંજે સન્ધ્યારાર્તિકાસમયે પુનઃ પ્રભુસમીપ ઉપસ્થિત થઈ જતા શ્રીપુરુષોત્તમજીએ નામસેવાને અર્થે દુર્વાસઃક્ષેત્રનું વરણ કર્યું, તેમાં પણ મને તો એવો આશય જણાય છે કે સત્યનો શોધ **દુર્વાસાના જેટલા સદાગ્રહે** કરીને અસત્યનો અત્યંત નિગ્રહ કરવો. સુરતથી ડુમસ પધારતાં વાહનમાં પણ વાચી શકાય એવાં પુસ્તકો શ્રીપુરુષોત્તમજી બહુ જ પરિશ્રમપૂર્વક સિદ્ધ કરાવતા, અને અદ્યાવધિ સુરતના પુસ્તકાલયમાં તેવાં પુસ્તકોનાં દર્શન થાય છે.

દાર્શનિકત્વે ખ્યાતિ.

પરંતુ શ્રીપુરુષોત્તમજીની વાસ્તવિક ખ્યાતિ ઉત્તમોત્તમ દાર્શનિકત્વે છે. આથી શ્રીપુરુષોત્તમજીના ગ્રંથોમાં પાણિન્યાદિના દર્શનનો ઉપન્યાસ હોય છે એટલું જ નહિ પરંતુ ચાર્વાકાદિદાર્શનિકોનો પણ ઉપન્યાસ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, જેમ અન્ય દર્શનોમાં 'પ્રાંચઃ' અને 'નવ્યાઃ'–'પ્રાચીન અને અર્વાચીન' પદ્ધતિએ વિચાર કરનારા–એમ ભેદ દૃષ્ટિપથ થાય છે, તેવો જ ભેદ શુદ્ધાદ્વૈત બ્રહ્મવાદમાં પણ સિદ્ધ કરીને ઉત્પાદક શ્રીમહાપ્રભુજીથી આરંભીને નિજપિતૃપર્યંતના ગોસ્વામી બાલકો સાંપ્રદાયિક વિદ્વાન્ હતા એમ તેમણે સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. શુદ્ધાદ્વૈત સંપ્રદાયમાં ફલોન્મુખ વા ફલરૂપ સંન્યાસનું ગ્રહણ કેવલ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ જ કર્યું, તદનન્તર અદ્યાવધિના ગોસ્વામિબાલકોએ ગૃહસ્થાશ્રમ જ સ્વીકાર્યો છે,આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમ વિના આ કાલમાં ભક્તિમાર્ગીય મુખ્ય સંન્યાસ સંભવતો નથી એમ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ જ 'સન્યાસનિર્ણય' માં '**સક્યાસવરણં ભક્તાવન્યથા પતિતો ભવેત્**' ઇત્યાદિએ નિરૂપણ કર્યું છે, તેથી ગૃહસ્થાશ્રમમાં ભક્તિમાર્ગીય સ્થિતિ સિદ્ધ કરીને વ્યસનપર્યંતનાં સાધન પરિપક્વ કરીને સ્વયં પરિપક્વ થયલા ભક્તને અર્થે પુષ્ટિમાર્ગમાં પણ સન્યાસની આજ્ઞા છે જ, અર્થાત્ પુષ્ટિમાર્ગમાં સન્યાસનો વિરોધ છે એમ માન્યતા અર્ધદગ્ધ ભ્રાન્તોની જ છે.

શ્રીમહાપ્રભુજીની વિરક્તતા.

શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનું જીવન વિરક્ત અને કેવલ નિઃસ્વાર્થ હતું. આપના સમક્ષ શ્રીમહાપ્રભુજીનું ચિત્ર બિરાજે છે તેનાં દર્શન કરવાથી આપ જોઈ શકશો કે શ્રીમદાચાર્યચરણે કેવલ શ્વેત

ધોતીઉપરણું ધર્યાં છે, તેમના શ્રીકંઠમાં હીરામોતીની માલાઓ નથી, પરંતુ કેવલ તુલસીની માલા છે, તેઓશ્રીએ અડેલાદિ નિજ સ્થલમાં 'આ ગૃહ ખમ્ભંપટ્ટીવારુ દીક્ષિત વલ્લભભટ્ટ લક્ષ્મણભટ્ટનું છે' એમ ફલક કદાપિ માર્યું હતું નહિ, પરન્તુ પુષ્ટિમાર્ગીય સન્યાસનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરવાની તીવ્ર વૃત્તિથી નિજ પર્ણકુટીને પણ અગ્નિસાત્ કરી દીધી હતી. **વસુધૈવ કુટુંબકમ્**'માં જે વિશાલતાનું ભાન થાય છે તે વિશાલતા આદરીને તેઓશ્રીએ ભક્તિમાર્ગીય પૂર્ણ ત્યાગનો અંગીકાર કર્યો હતો. શ્રીમહાપ્રભુજી પછી શ્રીગુસાંઇજીનો જે ગૃહસ્થાશ્રમ હતો તે આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમ હતો, એટલે કે તે ગૃહસ્થાશ્રમ પણ સર્વથા ભોગપ્રધાન ન જ હતો, પરંતુ કેવલ ભગવત્સેવાસાધક હતો. 'ભગવત્સેવા નહિ કરો અને બહિર્મુખ થશો તો સર્વથા કાલ તમારું પણ ભક્ષણ કરશે' આ શિક્ષા'શ્લોકનું મર્મ શ્રીગુસાંઇજીના હૃદયમાંથી કદાપિ દૂર ગયલું જણાતું નથી. સમગ્ર રજપુતસ્થાન—અરે અકબર બાદશાહ પણ—શ્રીગુસાંઇજીની આજ્ઞાનું ધારણ શિરસા કરતું, તેથી જો કે શ્રીગુસાંઇજીની ધનસંપત્તિ પરિપૂર્ણ હતી તથાપિ તે સંપત્તિનો પણ વિનિયોગ શ્રીગુસાંઇજી ભગવત્સેવામાં જ કરતા, તેઓશ્રી સ્વપુત્રાર્થે પણ ધનસંચય કરતા નહિ, પરંતુ કેવલ પ્રભુસેવાને જ અર્થે તેમ કરતા.

શ્રીપુરુષોત્તમજીનો વિદ્યાવ્યાસંગ.

શ્રીગુસાંઇજીની આ શૈલીનો પરિપૂર્ણ લાભ શ્રીપુરુષોત્તમજીએ પ્રાપ્ત કર્યો, ગમે તે સંપ્રદાયનો ઉત્તમ પંડિત પ્રાપ્ત થતાં તેને શુદ્ધ સરલ અંતઃકરણથી શ્રીપુરુષોત્તમજી આશ્રય આપતા, એટલું જ નહિ પરંતુ દિવસના અમુક વિભાગમાં તે તે પંડિતો સાથે શાસ્ત્રીય ચર્ચા કરીને એવા તો વશ કરી લીધા હતા કે તે તે સંપ્રદાયના અપ્રાપ્ય પણ ગ્રન્થોની ઉપયોગાર્હ ઉત્તમોત્તમ શુદ્ધ પ્રતિઓ **શ્રીપુરુષોત્તમજીને** અનાયાસે પ્રાપ્ત થઈ જતી. આથી શાંકરવેદાન્તગ્રંથોમાં જે પાઠ હોય છે. તેનાથી પણ સમુચિતતર પાઠ ક્વચિત્ શ્રીપુરુષોત્તમજી દર્શાવે છે. સાંખ્યાદિ પંડિતો પણ સમન્વયાદિ હેતુએ પ્રકૃતિકારણવાદ સિદ્ધ કરવાને તત્પર થાય છે, તત્ર પણ '[illegible]ાત્'નો જે અર્થ શ્રીપુરુષોત્તમજી આપે છે તે જ અર્થનું ગ્રહણ કરાય ત્યારે જ સમન્વયહેતુથી સાંખ્યપ્રકૃતિવાદ પણ સાધી શકાય. શ્રીપુરુષોત્તમજીએ પોતાની એક પાઇનો પણ કુમાર્ગે વ્યય કર્યો નથી. વિદ્વાનોને આશ્રય આપતાં શ્રીપુરુષોત્તમજી કદાપિ એવો સંકુચિત વિચાર લાવતા નહિ કે આ તો શાંકર હોવાથી આપણો પ્રતિસ્પર્ધી છે. તેઓશ્રીના આશ્રયનું પાત્ર ઉત્તમોત્તમ જ પંડિત થઈ શકે એ તો સ્વાભાવિક જ હતું, અને તેથી ગમે તેવા પોતાને પંડિત માની બેસતા પંડિતમ્મન્યોથી તો તેઓ સદૈવ સુદૂર જ રહેતા.

તીવ્ર બુદ્ધિમત્તા.

અત્રપર્યન્ત શ્રીપુરુષોત્તમજીની વિદ્વત્તા નિરૂપી. ગ્રંથમાંથી અનેકાનેક પ્રમાણોનો સંચય કરીને તેમનો યથાસમય ઉપયોગ કરવાને તે સર્વ પ્રમાણોનો સારી રીતિએ પરિપાક કરીને અવધારણ કરવું પડે છે, અર્થાત પ્રમાણસંચય કર્યા પછી પણ સ્મૃત્યર્થ સમુચિત અવધારણની અપેક્ષા રહે છે. શ્રીપુરુષોત્તમજીના કોઇ પણ ગ્રંથનું એક પત્રમાત્ર પણ નિરીક્ષતાં આ અદ્ભુત શકિત તેમનામાં અત્યુત્તમ પ્રકારે હતી એમ નિશ્ચિત થઈ જાય છે. આપણને ગાથા અત્ર એમ કહે છે કે શ્રીવલ્લભાધીશ્વરદ્વારા શ્રીપુરુષોત્તમજીને એવું તો વરદાન પ્રાપ્ત થયું હતું કે કોઇ પણ ગ્રંથનો આદિ અને અંતભાગમાત્ર વિચારી લેવાથી શ્રીપુરુષોત્તમજીને તે સમગ્ર ગ્રંથનો આશય સ્ફુરી જતો. આનું પણ સ્વારસ્ય એ જ કે ઉત્તમ સંસ્કૃત ગ્રંથના આદિમાં અને અંતમાં ગ્રંથનું સમગ્ર તત્ત્વ નિપુણતાથી નિરૂપિત હોવાથી સુયુક્ત વિદ્વાન્ આદિ અને અંતમાત્રથી સમગ્ર ગ્રંથનું તાત્પર્ય અનાયાસે ગ્રહી શકે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ યથાસમય તેનો યોગ્ય ઉપન્યાસ પણ કરી શકે છે.

પદ્ધતિનો વિશેષ અને સુયુક્ત સંમિશ્રણ.

શ્રીમહાપ્રભુજીની શ્રીગુસાંઇજીની અને શ્રીપુરુષોત્તમજીની પદ્ધતિમાં પણ કાંઇક વિશેષ છે. શ્રીમદાચાર્યચરણ સંપૂર્ણત્વે વૈદિક દીક્ષિત અને આરૂઢમીમાંસક તેમ જ વૈયાકરણ હતા, અર્થાત્ શ્રીમહાપ્રભુજીના ગ્રંથોનું લક્ષણ વેદની તદંગની અને મીમાંસાની દૃષ્ટિએ પૂર્ણજ્ઞાનવત્તા છે. શ્રીગુસાંઇજીમાં કાવ્યપ્રકાર વિશેષ હતો. તેઓશ્રીના ગ્રંથો પ્રાયઃ કાદંબરીવત્ સમાસાત્મગૌડી શૈલીમાં લખાયલા છે. 'સ્વપ્નદર્શન,''પ્રબોધ,''શૃંગારમંડન'ઇત્યાદિ સુમધુર ગ્રંથ પણ આ પ્રકારના છે. મીમાંસાને સ્થાને શ્રીગુસાંઇજીમાં ન્યાયકૌશલ્ય હતું. શ્રીગુસાંઇજીના 'વિદ્વન્મંડન'માં 'આવિર્ભાવતિરોભાવ' વાદપ્રસંગમાં આ લક્ષણ પ્રકટ છે. 'આનંદમયાધિકરણ'માં પણ શ્રીગુસાંઇજીની શૈલી અલંકારમય અને ન્યાયગર્ભ પ્રતીત થાય છે. પિતાપુત્રના આ શૈલીભેદના વિશદ ગ્રહણથી શ્રીમહાપ્રભુજીના ગ્રન્થમા સંશ્લિષ્ટ શ્રીગુસાંઇજીની પંક્તિઓ શ્રીપુરુષોત્તમજી પૃથક્ કરી દે છે. ભાષ્યનો શિષ્ટ સાર્ધાધ્યાય શ્રીગુસાંઇજીની કૃતિ છે એમ પ્રથમતઃ દર્શાવવાનું માન પણ શ્રીપુરુષોત્તમજીને જ છે, અને તત્ર પણ મૂલ આ શૈલીભેદનો વિવેકગ્રહ છે. શ્રીપુરુષોત્તમજીમાં આ સર્વનું સુયુકત મિશ્રણ હતું, અને તેથી જેમ અનેક પ્રકારની કુશલતાએ એક સુનિપુણ 'બેરિસ્ટર' પોતાનો 'કેસ' ચલાવે છે તેવી રચનાથી શ્રીપુરુષોત્તમજી વાદિપ્રતિવાદિન્યાયે નિજ સિદ્ધાંતનું સમર્થન અધિકરણન્યાયે કરે છે. 'અધિકરણમાલા' જેવો ગ્રંથ વાચતાં પણ તેમની આ શૈલી અનુભવાય છે. વસ્તુતઃ 'અધિકરણ'નો અર્થ ન્યાયસભા થાય છે, અને ન્યાયસભામાં જેમ અમુક વિષયમાં સંદેહ પ્રાપ્ત થવાથી 'કેસ' થાય છે અને વાદી અને પ્રતિવાદી ઉભયે નિજ પક્ષનું સ્વદૃષ્ટિબિંદુએ સમર્થન કરે છે અને અંતે ન્યાયાધીશ ન્યાય આપે છે, તે જ પ્રકારે વાદમાં પણ વિષયવાક્યમાં સંદેહબીજ સ્પષ્ટ કરીને પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષ કર્યા પછી તેની સંગતિ કરી આપવામાં આવે છે. કોઇ પણ અધિકરણ એવું નથી કે જેમાં શ્રીપુરષોત્તમજીએ આ પ્રકારે અધિકરણના પંચ અંગ સ્પષ્ટ કર્યા ન હોય. આ જ્ઞાનામૃતનું પાન કરવાનો અધિકાર પંડિતોનો છે, તેથી હું પુનઃ આગ્રહપૂર્વક કહું છું કે પંડિતોએ તો અવશ્ય 'પ્રકાશ'નું અને તેના અભાવે તો 'પ્રસ્થાનરત્નાકર'માત્રનું પણ અવશ્ય અવગાહન કરવું.

સત્યશોધનની જીજ્ઞાસા.

જ્યારે શ્રીપુરુષોત્તમજી વાદમાં ઉત્તરે ત્યારે 'બાબાવાક્યં પ્રમાણં' નહિ કરતાં શુદ્ધ નિષ્પક્ષપાતે સત્ય શોધવાને યત્ન કરતા પ્રતીત થાય છે વ્યકિતના નામમાત્રથી તેઓશ્રી ભય પ્રાપ્ત કરતા નહિ, તેમ અન્યને કરાવતા પણ નહિ. **'विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात्'** સૂત્રનો વિચાર કરતાં 'મયટ્' પ્રત્યય વિકારનો બોધ કરે છે કે પ્રાચુર્યનો એનો નિર્ણય કરતાં શંકરાચાર્યનો અને ભામતીકાર વાચસ્પતિમિશ્રનો ઉપન્યાસ કરીને 'પાણિનિ' 'કાશિકાવૃત્તિ' 'પ્રસાદ' 'સિદ્ધાંતકૌમુદી' 'મનોરમા' અને 'શબ્દેન્દુશેખર' પર્યંતનો અભિપ્રાય લઈ ને પ્રાયઃ નિજસમયસ્થ રામકૃષ્ણભટ્ટના 'સિદ્ધાંતરત્નાકર'નો પણ અભિપ્રાય દર્શાવે છે, અને 'પાણિનિ'ના પણ અભિપ્રાયાનુસાર 'મયટ્' પ્રત્યય 'આનંદમય'માં વિકારવાચી નથી, પરંતુ પ્રાચુર્યવાચી છે, એમ નિરૂપણ કરતાં નિજ જ્ઞાનસંપત્તિ અત્યંતપ્રત્યગ્ર up–to–date છે એમ સ્પષ્ટ કરાવીને શંકરાચાર્ય અધીરત્વે કેવો અને કેટલો અન્યાય કરી રહ્યા છે એ નિશ્ચય કરવાનું કાર્ય તેનજ વાચકને સ્વાધીન કરી દે છે. પુનાની હાઇસ્કૂલના એક માજી હેડમાસ્તરે'ષડ્દર્શનચિંતનિકા'માં કથ્યું અને મેકસમુલરે અનુવાદ પણ કરી દીધો કે 'વિકારશબ્દ' સૂત્ર ઉપર શ્રીવલ્લભાચાર્યે Rape–બલાત્કાર–કર્યો છે,' આ કથનમાં અને અનુવાદમાં કેટલું સત્ય છે અથવા અસત્ય છે તે નિર્ણય કરવાનું કાર્ય 'અણુભાષ્ય'ના સુપ્રામાણિક વાચકોનું છે.

દૃષ્ટિબિંદુભેદે સૂક્ષ્મવિચાર.

શ્રીપુરુષોત્તમજીના ગ્રંથોનું અધ્યયન જ્યારે હું કરું છું ત્યારે મને એમ પણ અનુભવ થાય

છે કે શાંકરદર્શનનું જ્ઞાન પણ કેવલ'ભામતી'માં દર્શાવેલા પ્રકારે જ નહિ પરંતુ દક્ષિણમાં વિદ્યાનગરમાં થઈ ગયેલા વિદ્યારણ્યાદિના પણ પ્રકારે અવિદ્યાવાદાદિદૃષ્ટિબિન્દુએ પણ શ્રીપુરુષોત્તમજીએ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. અન્ય સંપ્રદાયમાં માયાવાદ અવિદ્યાવાદ અવચ્છેદવાદ પ્રતિબિંબવાદ આભાસવાદ ઇત્યાદિ નિરીક્ષતા ત્યારે તેઓશ્રીના અંતઃકરણમાં શુદ્ધાદ્વૈત બ્રહ્મવાદમાં પણ એવી સૂક્ષ્મતા હોવી જ જોઇએ એમ નિશ્ચય થવાથી શ્રીમહાપ્રભુજીના દૃષ્ટિબિંદુથી કંઇક ભિન્ન શ્રીગુસાંઇજીનો દૃષ્ટિબિંદુભેદ તેમ જ નિજ પિતામહ શ્રીયદુનાથજીનો, પિતા શ્રીપીતાંબરજીનો પિતૃવ્ય શ્રીવ્રજરાજનો અને મન્ત્રપ્રદ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રજીનો પણ દૃષ્ટિબિંદુભેદ શ્રીપુરુષોત્તમજી વારંવાર પ્રસિદ્ધ કરતા, અને 'ભક્તિવર્ધિની'ની ટીકામાં તો શ્રીગોકુલેશથી આરંભીને પિતાપર્યંતના તમામ ટીકાકારોનો આશય દર્શાવીને'**મમ તુ પ્રતિભાતિ**'–મને તો આમ લાગે છે–શબ્દથી પૂર્વસિદ્ધ પ્રાચીન મતથી પણ નિજ મતની નવ્યતાનો Originalityનો–પણ સાક્ષાત્કાર તેઓશ્રી કરાવે છે,અર્થાત્**અભયં સત્ત્વસંશુદ્ધિઃ**ઇત્યાદિ ગીતાવાક્યમાં જે 'અભય'નું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે તે 'અભય' શ્રીપુરુષોત્તમજીમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે. શાસ્ત્રના અવગાહનકર્તાઓને તો વિદિત જ છે કે મૂલ ગ્રંથમાં પાઠભેદ ન કરતાં દેશકાલને લીધે તે જ મૂલ વાક્યનો નવ્ય અર્થ કરવો પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ અત્ર પણ શ્રીગુસાંઇજીના અને શ્રીગોકુલેશના **પ્રકટ પુરુષોત્તમત્વને** લીધે સંપ્રદાયમાં સંયોગરસ અતિશય આગલ પડી ગયો, અને યદ્યપિ શ્રીહરિરાયજીએ વિપ્રયોગરસને આગલ કર્યો જ,તથાપિ તેનું પરિપોષણ પ્રમાણપદ્ધતિએ કરવાની આવશ્યકતા શ્રીપુરુષોત્તમજીના સમયમાં ઉપસ્થિત થઈ ગઈ હતી,તેથી શ્રીપુરુષોત્તમજીએ ઉપપાદ્ય પ્રમેયમાર્ગનો પણ વિચાર પ્રમાણદૃષ્ટિએ જ કરીને સંપ્રદાયનો,ઉત્કર્ષ સિદ્ધ કર્યો છે. યદ્યપિ શ્રીહરિરાયજીમાં આ પ્રકારની વિશિષ્ટ યોગ્યતા હતી જ, તથાપિ તે શ્રીમાન્ વારંવાર મૂર્છાવસ્થામાં રહેતા, તેથી પ્રમાણદૃષ્ટિએ પુષ્ટિસંપ્રદાયનું સંરક્ષણ કરવાને જ અર્થે શ્રીપુરુષોત્તમજીનું પ્રાકટ્ય તે કાલે આવશ્યક જ હતું,અને તેથી નાસ્તિક નવ્યત્વને–Independenceને –અવલંબીને નહિ પરંતુ પ્રાચીન જ પ્રમેયમાર્ગને અવલંબીને પ્રમાણદૃષ્ટિનવ્યત્વે પ્રમાણનિષ્ઠાની નવી જ પદ્ધતિએ શ્રીપુરુષોત્તમજીએ પુષ્ટિમાર્ગીય પ્રમેયમાર્ગનું સંરક્ષણ કર્યું છે. શ્રીપુરુષોત્તમજીની સહૃદય વિદ્વત્તાનો યથાર્થ અનુભવ કરવાની ઇચ્છાવાને 'વેણુગીત'માં તેઓશ્રીના પ્રકાશમાંથી રસનિષ્પત્તિપ્રકારનું અવગાહન કરવું,જેથી પ્રમાણનિષ્ઠાથી વિલક્ષણ તેઓશ્રીની પ્રમેયનિષ્ઠાના સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન થઈ શકે.'અણુભાષ્યપ્રકાશ'માં 'તર્કપાદ' નું અવગાહન કરવાથી શ્રીપુરુષોત્તમજીમાં સાંખ્યમતનું વૈશેષિકમતનું ચતુર્વિધબૌદ્ધમતનું અનૈકાન્તિક જૈનમતનું કાપાલિકાદિ શૈવમતનું તેમ જ પાંચરાત્રાદિભાગવતવૈષ્ણવમતનું જ્ઞાન કેટલું બધું ગહન હતું તે સહજ ગ્રહી શકાય તેમ છે.

શ્રીપુરુષોત્તમજીનો પ્રધાનમલ્લ.

બ્રહ્મસૂત્રકારનો પ્રધાનમલ્લ (વાદની કુસ્તીમાં મુખ્ય પ્રતિસ્પર્ધી) સાંખ્ય છે, જેમ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનો પ્રધાનમલ્લ શંકરાચાર્ય છે, અર્થાત્ જેમ સાંખ્યના ખંડનથી અન્યમત ઉપર વિજય સૂત્રકાર કરી શકયા, જેમ શાંકરમતના ખંડનથી શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી વાદિમાત્રનો નિગ્રહ કરી શકયા, તેમ જ શ્રીપુરુષોત્તમજીનો પ્રધાનમલ્લ 'ભામતી'કાર વાચસ્પતિમિશ્ર છે.શ્રીપુરુષોત્તમજીએ ગૌડપાદની 'કારિકા' ઉપર 'દીપિકા' પ્રકટ કરીને સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે ગૌડપાદના મતથી શાંકરમત વિભિન્ન છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ 'આનંદમયાધિકરણ'ને અંતે તો એમ પણ ઉદ્ઘોષ કર્યો કે શાંકરમત વાચસ્પતિમિશ્ર 'ભામતી'કારના પણ મતથી ભિન્ન છે.શ્રીપુરુષોત્તમજી દક્ષિણમાં પધાર્યા તે પછી જ જે વિદ્યારણ્યાદિની દિશાએ શાંકરમતનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન તેમણે વિચક્ષણતાથી પ્રાપ્ત કરી લીધું તે જ વિદ્યારણ્યના વિદ્યાનગરમાં એકાદ શતકાનન્તર જ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ દિગ્વિજય કરીને વિદ્યારણ્યના મતનું સમુન્મૂલન કર્યું!

૧૪

ઉપસંહાર.

આ મારા કથનથી આપણા સંપ્રદાયના અદ્વિતીય વિદ્વાન્ શ્રીપુરુષોત્તમજીની વિદ્વત્તાનું અપૂર્વત્વ આપ ગ્રહી શક્યા હશો. ધીરજભાઈએ અને તેલીવાલાએ શ્રીપુરુષોત્તમજીના ટીકાઓએ સહિત અનેક મૂલ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે, પરંતુ શ્રીપુરુષોત્તમજીના "પ્રકાશ" સાથે મૂલગ્રંથોનું અધ્યયન અધ્યાપન અતિસુગમ થાય એવી યોજનાઓ સિદ્ધ કરવાનું કાર્ય સમગ્ર સંપ્રદાયનું છે, તેથી હું પુનઃ સ્મરણ કરાવું છું કે વિશેષ નહિ તો માત્ર "અણુભાષ્ય"ના પ્રથમપાદનું પણ'પ્રકાશ' સાથે ભાષાંતર કોઇ પણ ધનાઢ્ય ગોસ્વામી વા વૈષ્ણવ સત્વર કરાવી સંપ્રદાયનો સમુત્કર્ષ સિદ્ધ કરવા બદ્ધપરિકર થાય એવી સન્મતિ પ્રભુ તેમને આપો. પુરુષોત્તમમંડલના વર્ગનો લાભ જે બન્ધુઓ લે છે તેમને તો શ્રીપુરુષોત્તમજીના ગ્રંથોની વિશાલતાનું અને ગહનતાનું કાંઇક દર્શન થયા જ કરે છે અને તેથી તેમનો તો હવે એમ પણ નિશ્ચય થયો હોવો જોઇએ કે જેવી રીતિએ શંકરાચાર્યના માયાવાદમાં વિદ્યારણ્ય અદ્વિતીય છે, અથવા જેમ જૈનમતમાં હેમચંદ્ર અદ્વિતીય છે, તેમ જ શુદ્ધાદ્વૈત બ્રહ્મવાદમાં પણ દશદિગન્તવિજયી શ્રીપુરુષોત્તમજી અદ્વિતીય વિદ્વાન્ છે, અને તેથી યત્રપર્યન્ત એમના અદ્વિતીય ગ્રંથોનાં અધ્યયન અધ્યાપન આદિની પ્રવૃત્તિ આપણે કરીશું નહિ તત્રપર્યન્ત આપણા સંપ્રદાય પ્રતિના અને વિશેષ કરીને શ્રીપુરુષોત્તમજી પ્રતિના ઋણમાંથી આપણે મુક્ત થઈ શકીએ એમ મને લાગતું નથી, એટલું જ નહિ પરંતુ શ્રીપુરુષોત્તમજીના ગ્રંથના અધ્યયનાદિમાં કોઇ પણ અંશે શિથિલતા દર્શાવાશે તો તેનું દુષ્પરિણામ કદાચિત્ સમગ્ર સંપ્રદાયને સહવું પડે એમ પણ મારું તો મન્તવ્ય છે, તેથી શ્રીગોસ્વામીઓને અને વૈષ્ણવોને મારી સવિનય પ્રાર્થના છે કે સાંપ્રદાયિક અધ્યયન પ્રતિ સાગ્રહ વિમુખતા અથવા સહઠ શિથિલતા દર્શાવાય છે તે તત્કાલ દૂર કરીને પ્રમાણપદ્ધતિએ પ્રમેયસંપ્રદાયના ગ્રંથોના અધ્યયનમાં આપણે સર્વેએ અત્યંત સમાદર રાખવો જોઇએ.

॥ सन्मानपत्रम् ॥

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

भगवच्छास्त्रनिष्णात विद्वद्वर [illegible]लाल [illegible]स्त्रिणः ॥

श्रीमतां वैदुष्यं न कस्यचिद्दाश्रयजन्यं वा सम्बन्धजन्यं वा किन्तु श्रीमदाचार्यचरणानां निरतिशयकृपापरिपूर्णकटाक्षेण प्राप्तं वर्तते । तल्लाभो भवद्भिः साम्प्रदायिकेभ्यो गतचत्वारिंशद्वर्षान् निःशुल्कं दत्तः । श्रीमत्पुरुषोत्तममण्डलस्य प्राकट्यं श्रीमतामेव प्रयासेन जातम् । 'सम्प्रदाये निवृत्ते' साम्प्रदायि[illegible]ग्रन्थानामध्ययनं लुप्तप्रायं यदासीत् तस्मिन्समये व्यावहारिकान् देशानार्थिकान् प्रतिबन्धान् विघ्य श्रीमदणुभाष्यादीनां श्रीमत्पुरुषोत्तमग्रन्थानां चाध्यापनमस्माकं कारितं तदर्थं वयं श्रीमतां सर्वथा ऋणिनः । सम्प्रदायरक्षार्थं श्रीमदाचार्यचरणाः श्रीमतो बहून् वर्षान् रक्षे[illegible]रिति तान् प्रार्थयामह इति ।

मोहमयी
श्रीपुरुषोत्तमप्राकट्योत्सवः
भा. शु ११ सं. १९८२.

निवेदकाः
श्री[illegible]रुषोत्तममण्डल[illegible]ताः ।

સન્માનપત્ર

॥ શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ ॥

॥ શ્રીગોપીજનવલ્લભાય નમઃ ॥

॥ શ્રીમદાચાર્યચરણકમલેભ્યો નમઃ ॥

ભગવચ્છાસ્ત્રનિષ્ણાત વિદ્વદ્વર મગ્નલાલ શાસ્ત્રી,

આપની વિદ્વત્તા કોઇના પણ આશ્રયે વા સમ્બન્ધે જન્ય નથી, પરન્તુ શ્રીમદાચાર્યચરણની નિરતિશય કૃપાએ પરિપૂર્ણ કટાક્ષે પ્રાપ્ત છે. તેનો લાભ આપે સામ્પ્રદાયિક વૈષ્ણવોને ગત ૪૨ વર્ષપર્યન્ત નિઃશુલ્ક આપ્યા કર્યો છે. આ શ્રીપુરુષોત્તમમંડલનું પ્રાકટ્ય આપના જ પ્રયાસે થયું છે. 'સમ્પ્રદાય નિવૃત્ત થઇ ગયે સતે' સામ્પ્રદાયિક આકર ગ્રન્થોનું અધ્યયન યદા લુપ્તપ્રાય થઈ ગયું તેવે સમયે વ્યાવહારિક દૈહિક આર્થિક પ્રતિબન્ધોને વિષહીને શ્રીમદણુભાષ્યાદિનું અને શ્રીપુરુષોત્તમજીના ગ્રન્થોનું અધ્યયન આપે અમને કરાવ્યું તદર્થ અમે આપના સર્વથા ઋણી છીએ. સમ્પ્રદાયની રક્ષાને અર્થે શ્રીમદાચાર્યચરણ આપને બહુ વર્ષ-પર્યન્ત રક્ષે એમ તે શ્રીને પ્રાર્થીએ છીએ.

મોહમયી,
શ્રીપુરુષોત્તમપ્રાકટ્યોત્સવ
ભા. શુ. ૧૧ સં. ૧૯૮૨.

નિવેદકો
શ્રીપુરુષોત્તમમંડલના અધ્યેતા.

॥ श्रीमद्वल्लभाधीश्वरो विजयतेतमाम् ॥

॥ पण्डित पद्मनाभजीने द्वितीय उत्तर ॥

૧. તા. ૫-૧-૨૬ ની આપની હસ્તપત્રિકાનો શાસ્ત્રાર્થવિષયક પ્રથમ નિયમ યદ્યપિ બીભત્સ છે. તથાપિ હું પુનઃ સ્મરણ કરાવું છું કે હું પારમ્પર્યથી શુદ્ધાદ્વૈતસમ્પ્રદાયાનુસારી છું અને શ્રી ૧૦૮ વલ્લભાચાર્યજીના ભાષ્યને સર્વ પ્રચલિત ભાષ્યોમાં ઉત્કૃષ્ટ સિદ્ધ કરવાને સદૈવ સજ્જ છું. પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણને દારાગારાદિસમર્પણ કરવું એ વાદ મારો સિદ્ધાન્ત જ છે. વાદેચ્છાએ પણ વલ્લભભાષ્યનું અધ્યયન કરીને પુષ્ટિમાર્ગનું સ્વરૂપજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને 'इदं वृंदावनं विद्धि' ઇત્યાદિ અશ્લીલતા આપ પરિત્યજો એમ સભ્યતા આજ્ઞા કરે છે.

૨. વાદસ્થલીત્વે આપે જ જ્યારે મુંબાઈનું વરણ કર્યું છે ત્યારે આપના તે વરણને આદરવાની સદ્બુદ્ધિએ જ મેં પણ મુંબાઇને શાસ્ત્રાર્થસ્થલ માન્યું છે. આપે વૃત સ્થલનો અનાદર કરીને પૂના વા કાશી જવું ઉચિત નથી.

૩. હું આપનો 'વાદી' નથી પરન્તુ **પ્રતિવાદી** છું, કારણ કે આપના આક્ષેપનું મારે ઉત્તર સિદ્ધાન્તિત્વે આપવાનું છે. જો આપે મને વાદી કલ્પવો હોય તો મારે શાંકરભાષ્યમાં અનુપપત્તિ દર્શાવવી પ્રાપ્ત થાય અને આપે તેનો પરિહાર કર્તવ્ય રહે. આ વાદ વેદાન્તવિષયક છે, અને તદર્થ સર્વ પ્રાચ્ય બ્રહ્મસૂત્રભાષ્યના અધ્યયનની આવશ્યકતા છે, આ પ્રકારના ઉચિત અધ્યયને વિશિષ્ટ વાદી છે કે પ્રતિવાદી છે એ નિર્ણય વાદપ્રસ્તાવમાં જ થઈ જશે, તેથી આપ નિશ્ચિંત રહેશો.

૪. તા. ૨૦મી જુનથી તા. ૧૦મી અક્ટોબરપર્યન્ત અને તા. ૧૦મી નવેમ્બરથી તા. ૧૦મી માર્ચપર્યન્ત કોલેજના કાર્યમાં હું વ્યાપૃત છું, તેથી તા. ૧૧મી અક્ટોબરથી તા. ૯મી નવેમ્બરપર્યન્તનો અથવા તા. ૧૧મી માર્ચથી તા. ૧૯મી જુનપર્યન્તનો જ સમય વાદાર્થે સ્વીકાર્યા વિના ગત્યન્તર નથી. 'જ્યારે મને મુંબાઇથી શાસ્ત્રાર્થને માટે સૂચના મળશે ત્યારે તે જ વખતે મારા પોતાના ખરચે નિર્ણીત ઠેકાણે સમયસર આવીને હાજર થઈશ એની આપ ખાતરી રાખજો' એમ આપે તો તા. ૫-૧-૨૬ ની હસ્તપત્રિકામાં પ્રતિજ્ઞા કરી જ છે.

૫. તા. ૩૦મી માર્ચની આપની હસ્તપત્રિકામાં વ્યક્ત વિતણ્ડા કરવાની મારી ઇચ્છા નથી. શાસ્ત્રાર્થ કર્તવ્ય છે, તેથી યોગ્ય મધ્યસ્થ આપ નિયોજશો કે ત્વરિત જ હું પણ યોગ્ય મધ્યસ્થનું નામ આપીને તે મધ્યસ્થદ્વયી સભાપતિત્વે શાસ્ત્રાર્થનું સર્વ પ્રકારે નિયન્ત્રણ શાન્તિપૂર્વક કરી શકે એ ઉદ્દેશ મુંબાઈના પોલિસ કમિશનર સાહેબને જણાવી લઈશ. આપે શ્રીમદણુભાષ્યમાં સત્યશોધનબુદ્ધિએ અનુપપત્તિ દર્શાવવાની છે, અને મારે તે તે અનુપપત્તિનો સપ્રમાણ પરિહાર કરીને શ્રીમદ્ભાષ્યકાર શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના ભાષ્યસ્થ સિદ્ધાન્તનું મણ્ડન કરી આપવાનું છે એ આપે સ્મર્તવ્ય છે.

૮૧૯, ભૂતનાથ ફલીઆ, ભરૂચ,
૮૧૧, રવિવાર પેઠ, પુના સિટિ,
૪૮-૫૨, ત્રીજો ભોઇવાડો, મુંબાઈ ૨.
તા. ૭-૬-૨૬.

મગનલાલ ગણપતિરામ શાસ્ત્રીના
નમસ્કાર.

રા. રા. સાંજવર્તમાનના અધિપતિ યોગ્ય,
મારી ઉભયે હસ્તપત્રિકા સાથે નીચેનું ઉત્તર આપના દૈનિકમાં પ્રસિદ્ધ કરશોજી.

॥ શ્રીવલ્લભ ॥

કલિગ્રામસ્થ અનન્તકૃષ્ણ શાસ્ત્રીજીને ઉત્તર.

શાસ્ત્રિવર્ય,

શિષ્ટાચાર એ છે કે વૃત્તપત્રમાં વા હસ્તપત્રિકામાં આહ્વાન વા ઉત્તર મુદ્રિત કરવામાં આવે તો તેની પ્રતિ પ્રતિવ્યક્તિને રજીસ્ટર્ડ પત્રદ્વારા પ્રેષવામાં આવે છે, કારણ કે એવા વિદ્વાનો પણ છે, જેઓ દૈનિક સાપ્તાહિક માસિકાદિ વૃત્તપત્ર વાંચતા નથી. સાંજવર્તમાનમાંથી પત્રચ્છેદ મને કોઇ તદ્ગ્રાહકે જ પ્રેષ્યો, તેથી જ આ ઉત્તર પણ.

૨. પદ્મનાભ શાસ્ત્રીજીએ જ તા. ૫-૧-૨૬ ની પ્રસિદ્ધ હસ્તપત્રિકાથી વાદનો ઉપક્રમ કરીને વાદસ્થલીત્વે જ્યારે મુમ્બાપુરીનું વરણ કર્યું છે ત્યારે મારાથી હવે તદ્વરણ અન્યથા કેમ થઈ શકે?

૩. વાદનો ઉપક્રમકર્તા 'વાદી' અને તદાક્ષેપનો પરિહર્તા 'પ્રતિવાદી' કથાય છે પ્રકૃતમાં 'વાદી' પદ્મનાભજી છે, કારણ કે આક્ષેપ તેમણે પ્રારંભ્યો છે, મારે તો માત્ર તે આક્ષેપ પરિહાર્ય છે, તેથી હું તો પ્રતિવાદી જ છું, 'વાદી' નથી જ, આ સ્થિતિ સ્પષ્ટ કરતાં ૭-૯-૨૬ ની હસ્તપત્રિકામાં મેં કથ્યું જ છે કે પદ્મનાભજીએ મને 'વાદી' કલ્પવો હોય ત્યારે તો મારે શાંકરભાષ્યમાં અનુપપત્તિ દર્શાવવી પ્રસક્ત થાય અને પદ્મનાભજીએ તે અનુપપત્તિનો પરિહાર કર્તવ્ય રહે. શાસ્ત્રીજી, આપ નેત્રસ્ફારણે નિરીક્ષશો કે 'હું અદ્વૈતમતનું ખંડન કરીશ' શબ્દ મારી સહિની હસ્તપત્રિકામાં નથી તેમ 'ભગીરથ'માં મેં મારી સહિથી એ શબ્દનું તો શું પણ મારી એક પણ હસ્તપત્રિકાનુંએ મુદ્રણ કરાવ્યું નથી.

૪. અદ્વૈતના નિરસનમાં પદ્મનાભજીનું નામ દેવાનું મારે શા માટે છોડી દેવું તેમ જ પદ્મનાભજી સાથે શાસ્ત્રાર્થ પ્રાપ્ત થતાં અદ્વૈતના નિરાસનું નામ શા માટે છોડી દેવું, એ સ્પષ્ટ કરશોજી. અદ્વૈતનિરાસ સાહસ નથી, અવતીર્ણ શ્રીરામાનુજે તત્ખંડન કર્યું છે એમ તો આપ પણ સ્વીકારો જ છો, ત્યારે હું આપને વિશેષતઃ જણાવું છું કે શ્રીમદ્ભિક્ષુભાસ્કરનિમ્બાર્કશ્રીકંઠરામાનુજવિષ્ણુસ્વામીએ તત્તદ્ગ્રંથમાં શાંકરમતનો નિરાસ કર્યો છે, એટલું જ નહિ પરન્તુ તે મતનું ચૂર્ણશઃ ખણ્ડન શુદ્ધાદ્વૈત બ્રહ્મવાદી ભાષ્યકાર શ્રી ૧૦૮ શ્રીમદ્વલ્લભાધીશ્વરે કર્યું સુપ્રથિત જ છે, અને તેથી પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં મારે સપ્રકાશ શ્રીમદ્બ્રહ્મસૂત્રાણુભાષ્યના અદ્યાવધિના મારા અધ્યયનના ફલનો આસ્વાદ કરાવવો રહે છે. હું અવતાર નથી, પરન્તુ શ્રીમદ્ભાષ્યકાર વલ્લભાચાર્યના શુદ્ધાદ્વૈત બ્રહ્મવાદ પુષ્ટિમાર્ગનો શ્રદ્ધાવાન્ અનુયાયી પરમ્પરાથી છું.

૫. માયાવાદ કે બ્રહ્મવાદ શ્રુતિસૂત્રસિદ્ધ છે એ નિર્ણય કરવાનું કર્તવ્ય સાહિત્ય સમ્મેલનનું નથી પરન્તુ શાંકર વિદ્વાનો અને વાલ્લભ અભિજ્ઞોનું તે કાર્ય છે, તત્ર પણ ઉભયમતજ્ઞ પ્રામાણિક મધ્યસ્થની અપેક્ષા રહે છે, અને એવા મધ્યસ્થનો નામનિર્દેશ વાદી પદ્મનાભજી વા તત્સપક્ષ આપ પણ ન કરી શકો તત્રપર્યન્ત આપનો સર્વ ફટાટોપ નિરર્થક થઈ જાય છે. ગ્રંથાદિદ્વારા તો મેં માયામતનું દૌર્બલ્ય પ્રથિત કર્યું જ છે, અને શુદ્ધાદ્વૈત બ્રહ્મવાદ સિદ્ધાન્તનો સમુત્કર્ષ ગ્રંથાદિદ્વારા હું આમૃતિ પ્રસિદ્ધ કર્યા જ કરીશ. મારી ઉભય હસ્તપત્રિકા આ રહી. પદ્મનાભજીની હસ્તપત્રિકા તો આપના સમક્ષ જ છે.

૮૧૧, રવિવારપેઠ, પૂનાસિટિ
તા. ૧૯-૮-૨૬.

મ. ગ. શાસ્ત્રીના નમસ્કાર.